

म. ग्रं. सं. ठाणे

क्र. ११०२
११०२

वाहिनी

कांही संतकवि कांही कथाकवि आणि कांही
आधुनिक कवि ह्यांच्या निवडक कवितांचा संग्रह

११०-१-११०४

संपादक

प्रा. भवानीशंकर श्रीधर पंडित, एम. ए.

११०४

११०४

REFBK-0009097

REFBK-0009097

कॉन्टिनेण्टल प्रकाशन, पुणे २.

वाराणसी विश्वविद्यालय, आर्ग. स्वतंत्र

अनुक्रमांक दि:

क्र. सं. दि:

वाराणसी विश्वविद्यालय, आर्ग. स्वतंत्र

अनुक्रमांक दि: १०/५

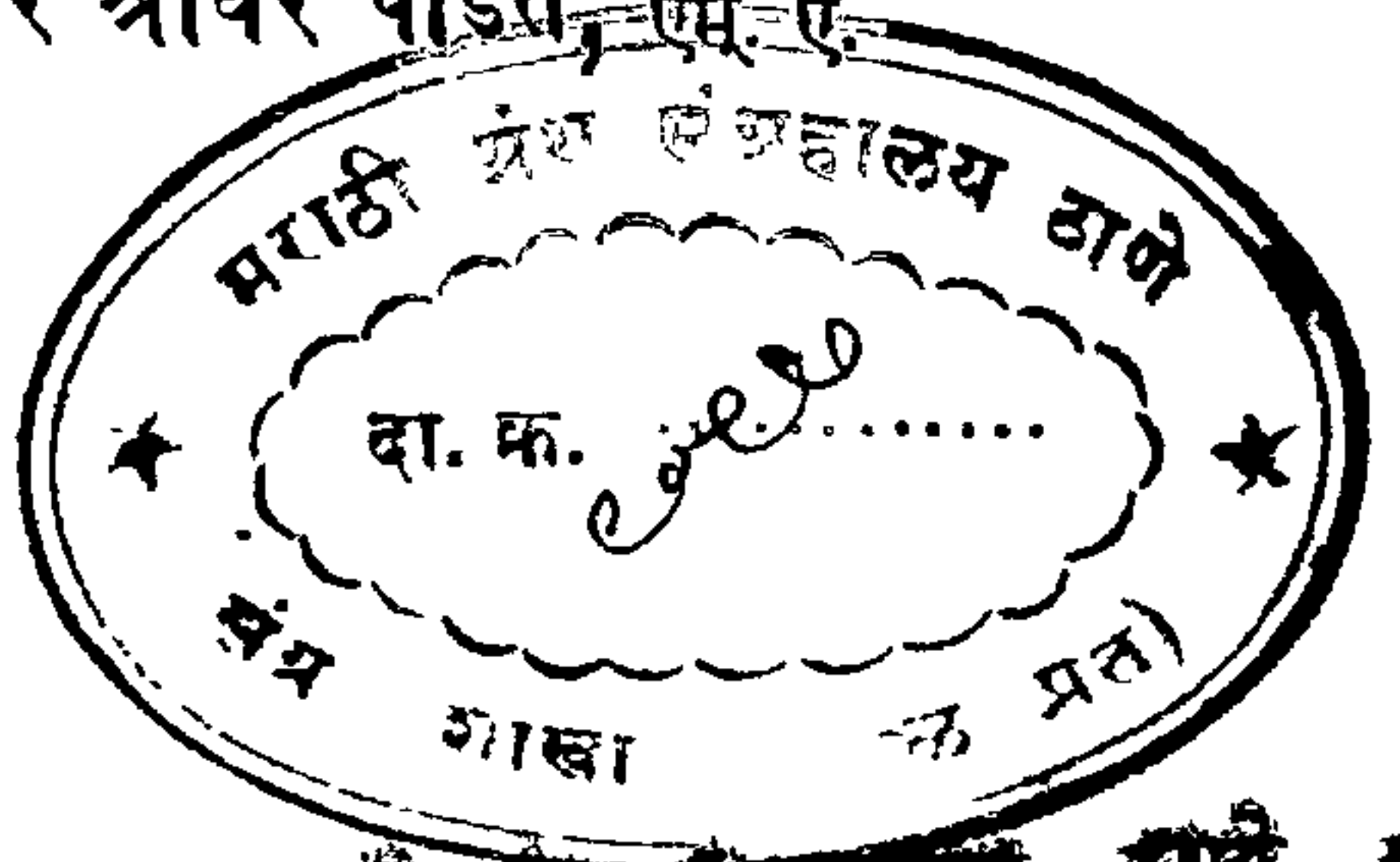
क्र. सं. १७६५५ दि: १७/६/००

प्रवाहिनी

कांहीं संतकवि, कांहीं कथाकवि आणि कांहीं
आधुनिक कवि ह्यांच्या निवडक कवितांचा संग्रह

संपादक .

प्रा. भवानीशंकर श्रीधर पंडित, एम. ए.

मराठी ग्रंथ संग्रहालय, ठाणे. स्वतः

प्रतुःम..... दि: २०/१२/२०१०
* * * * * २०/१२/२०१०

REFBK-0009097

कॉम्पिटनेण्टल प्रकाशन, पुणे २.

प्रकाशक :

अनंत अंबादास कुलकर्णी

कॉण्टिनेण्टल प्रकाशन,

सदाशिव पेठ, पुणे २.

सर्व हक्क सुरक्षित

प्रथमावृत्ति १९५६

किंमत तीन रूपये

मुद्रक :

के. ग. शारंगपाणी, बी. ए., एल्.एल्. बी.

आर्यभूषण मुद्रणालय,

९१५/१, शिवाजीनगर, पुणे ४.

प्रस्तावना

सुमारे दोन अडांच तपांपूर्वी परक्या राजवटींत या देशांतील विद्यापीठांच्या अभ्यासक्रमांत देशी भाषा व वाङ्मय यांचा प्रवेश झाला. आतां 'स्व'राज्यांत देशी भाषांचा शिक्षणाचें माध्यम म्हणून स्वीकार होत आहे. या पालटलेल्या परिस्थितीचा परिणाम म्हणजे देशी भाषांत नित्य नव्या नव्या पाठ्य-पुस्तकांची भर पडत आहे. अलिकडे एफ. वाय्. च्या अभ्यासक्रमांत मराठी विषयाचा अंतर्भाव झाला आहे. एफ. वाय्. च्या अभ्यासाचा अवधि अवघा एक वर्षाचा आहे. तेव्हां तेवढ्या अल्प काळांत विद्यार्थ्यांना प्राचीन आणि अर्वाचीन मराठी कवितेची तोंडओळख व्हावी, या दृष्टीने प्रस्तुत 'प्रवाहिनी' हा कवितासंग्रह तयार करण्याचा प्रयत्न आहे.

मराठी विषयाचा विचार करतांना एक गोष्ट चटकन् लक्षांत येते. ती ही की, मराठीला जसे प्राचीन वाङ्मयीन पद्य आहे तसेच ते अर्वाचीनहि आहे. परंतु वाङ्मयीन गद्य केवळ अर्वाचीन आहे, प्राचीन नाही. ज्याला प्राचीन गद्य असें आज संबोधण्यांत येते ते वास्तविक व्यावहारिक व प्रासंगिक गद्य आहे. त्याचें स्वरूप वाङ्मयीन नाही. त्यांत क्वचित् साहित्यिक सौंदर्याच्या छटा आहेत इतकेच ! मराठी गद्याची घटना अगदी अलिकडली म्हणजे इंग्रजी राजवटींतली आहे. तेव्हां काळाच्या दृष्टीने विचार केला तर पद्याची परंपरा प्राचीन आहे. अर्थात् पद्याचें संकलन सिद्ध करतांना जवळ जवळ साडेसातशे वर्षांचा कालखंड समोर ठेवावा लागतो. उलट गद्याच्या संकलनासाठीं केवळ दीडशे वर्षांचाच कालखंड प्रामुख्याने पुढें असतो. तेव्हां अभ्यासाच्या एक वर्षांच्या अवधींतला गद्याचा अर्धा काळ वगळून पद्याचें पुस्तक सिद्ध करणें आवश्यक व अनिवार्य असतें. प्रस्तुत पुस्तक हा त्याच परिस्थितीचा परिपाक आहे.

या संग्रहासाठीं कवि आणि कविता यांची निवड करतांना मराठी पद्याचे निरानिराळे कालखंड आणि कवितांचें स्वरूप यांचा विचार प्रामुख्याने केला आहे. मराठी पद्याच्या पहिल्या कालखंडांत संतांचा समावेश होतो. त्यांच्या काव्याचें स्वरूप पवित्र व सोज्वळ आहे. या कालखंडांतील संतांत ज्ञानेश्वर, एकनाथ,

४ : प्रवाहिनी

तुकाराम व रामदास यांना विशेष मान आहे आणि त्यांच्या कवितांना विशेष महत्त्व आहे. चार वेदांप्रमाणेच या चार संतांच्या चार ग्रंथांचा महाराष्ट्रांत आदर असून परंपरेने त्यांच्या वाणीला वेदवाणीची महति प्राप्त झाली आहे. तेव्हां या संग्रहांत आरंभी त्यांच्या वाणीला स्थान दिले आहे. त्यांच्या कवितांतून जे उतारे वेचले आहेत ते शक्यतोवर साधे, सरळ व सोपे वेचले आहेत. त्यांच्या उतान्यांचा अभ्यास करतांना क्वचित् जुन्या शब्दांच्या अर्थाची अडचण उद्भवते. ती लक्षांत घेऊन शेवटी त्यांवर भरपूर टीपा दिल्या आहेत.

मराठी पद्याच्या दुसऱ्या कालखंडांत आख्यानक कवि अंतर्भूत होतात. मुक्तेश्वर हा या कवींचा मोहरा होय. तो महाराष्ट्र स्वराज्योन्मुख असतांना शिवपूर्वकाळांत होऊन गेला. तुकाराम आणि रामदास यांच्या अगोदर तो झाला. परंतु त्यांच्या कवितेचे कथात्मक स्वरूप लक्षांत घेऊन या पुस्तकांत त्याला तुकाराम-रामदासानंतर बसवले आहे. कारण त्यापुढील रघुनाथ पंडित, वामन पंडित आणि मोरोपंत यांच्या आख्यानक कवितांशी त्यांच्या कवितेचे स्वरूप सुसंगत दिसते. या कथाकवींच्या कवितांची उभारणी भारत व भागवत या बृहत्काव्यांतील कथानकांच्या आधारावर झालेली आहे. त्या कथा सर्वश्रुत असल्यामुळे टीपांत दिल्या नाहीत.

यानंतरचा तिसरा कालखंड शाहिरांचा होय. प्रस्तुत पुस्तकांत एकाहि शाहिराला अथवा त्यांच्या कवितेला जागा दिलेली नाही. कारण प्रेम आणि पराक्रम यांवर आधारलेल्या त्यांच्या लावण्या आणि पोवाडे यांना विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासक्रमांत महत्त्व नाही. लावण्यांतील शृंगार हा अनेक वेळां उत्तान असल्यामुळे पाठ्यपुस्तकांत त्या घेतां येत नाही. पोवाड्यांत वीररस असतो. परंतु पोवाड्यांचे स्वरूप श्राव्य आहे, पाठ्य नाही. पोवाडे ऐकण्यासाठी रचलेले असतात, आणि ते ऐकत असतांनाच त्यांच्यातील साहित्यिक सौंदर्याचा साक्षात्कार होत असतो. त्यांचा अंतर्भाव खरोखर लोकसाहित्यांत होतो. तेव्हां या पाठ्यपुस्तकांत त्यांना घातले नाही.

संतसाहित्यापासून सुरू झालेला प्राचीन मराठी कवितेचा काळ शाहिरांच्या कवितेपाशी संपतो. यापुढचा काळ अर्वाचनि मराठी कवितेचा होय. हा काळ उण्यापुण्या दीडशे वर्षांचा आहे. अभ्यासाच्या सोयीसाठी याचे तनि खंड पाडतां येतात. पहिला इ. स. १८८५ पूर्वीचा अव्वल इंग्रजींतील शास्त्रीपंडितांच्या कवितेचा कालखंड, दुसरा इ. स. १९२० पर्यंतचा केशवमुतादि परिवर्तनवादी

प्रतिभासंपन्न कवींचा कालखंड आणि तिसरा प्रचलित कवितेचा कालखंड. या तिसऱ्या कालखंडाचा पूर्वार्ध इ. स. १९४० च्या सुमारास संपतो व उत्तरार्धास प्रारंभ होतो. प्रवाहिनींत पहिल्या व तिसऱ्या कालखंडाच्या उत्तरार्धातील कवींना व त्यांच्या कवितांना स्थान दिलेले नाही. कारण अभ्यासाच्या एका वर्षाच्या अवधीत सारे कवि आणि त्यांच्या कविता यांच्या रसग्रहणास अवकाश मिळाला नसता. याशिवाय उत्तरार्धातील कवींचे कवितालेखन अजून चालू असल्यामुळे आतांच त्यांच्या कवितांचे मोजमाप करतां येत नाही. तेव्हां या काळाच्या दुसऱ्या कालखंडातील केशवसुत आणि तांबे या दोघां युगप्रवर्तक कवींच्या निवडक कविता या संग्रहांत घेतल्या असून त्यांच्यापेक्षां वयाने लहान असणाऱ्या परंतु त्याच कालखंडांत समाविष्ट होणाऱ्या गोविंदाग्रज आणि बालकवि या सर्वमान्य कवींच्या कांहीं वेंचक कवितांना स्थळ दिले आहे. तिसऱ्या कालखंडातील कवींपैकी केवळ माधव जूलियन् यांच्याच कविता या संग्रहासाठी निवडल्या आहेत. कारण या कालखंडातील समवयस्क नामवंत कवींच्या कवितांवर त्यांच्या कवितेचा जसा ठसा उमटला आहे तसा तो इतर कुणाचाहि उमटलेला नाही. सारांश, एका वर्षाच्या अल्प अवधीत एका दृष्टिक्षेपांत ज्यांच्या अजरामर काव्य-कृतींचे सम्यक् दर्शन घडेल असे आठ प्राचीन कवि आणि पांच अर्वाचीन कवि निवडून त्यांच्या वैशिष्ट्यपूर्ण वेंच्यांना मी या कवितासंग्रहांत संगृहीत केले आहे. बीजांवरून फळांची परीक्षा या न्यायाने या वेंच्यांवरून विद्यार्थ्यांना एकंदर मराठी कवितेचे आकर्षक व उज्ज्वल स्वरूप लक्षांत घेईल अशी अपेक्षा आहे.

या कवितासंग्रहाकरितां मी ज्याप्रमाणे मान्यवर कवींची निवड केली आहे; त्याचप्रमाणे त्यांच्या कवितांतले जे उतारे निवडले आहेत, तेहि सर्वांच्या ओळखाचे व अनेकांनीं ऐकलेलेच निवडले आहेत. कारण कित्येकदां अतिपरिचयामुळे या कवितांतील रसास्वादाकडे रसिकाचे चित्त जसे वेधावे तसे वेधत नाही. तेव्हां विद्यार्थी-दर्शेत त्यांचा आस्वाद व आनंद घेतल्यास पुढील आयुष्यांत मराठी कवितेची त्यांची अभिरुचि कायम राहिल अशी माझी श्रद्धा आहे. निवडलेले उतारे विस्ताराने लहान आहेत. अनेक उतान्यांतील अनवश्यक व रसहीन भाग मी मुद्दामच गाळले आहेत आणि उतारे आटोपशीर केले आहेत. त्यामुळे ते विद्यार्थ्यांना कंटाळवाणे वाटणार नाहीत. टीपांत आधीं उतान्याचा संदर्भ दिला असून आरंभीच एकंदर उतान्याची रूपरेषा व आशय दिला आहे. त्यामुळे रसास्वादास साहाय्य होईल अशी आशा आहे.

६ : प्रवाहिनी

निरनिराळ्या उतान्यांचीं वृत्ते आणि त्यांतले अलंकार यांची सविस्तर माहिती टीपांत सहेतुकच दिलेली नाही. कारण संतांचे साहित्य हे बहुधा ओवी व अभंग या अक्षरसंख्याक छंदांत असून ते कळण्यास अतिशय सुलभ आहेत. मोरोपंतांची आर्याहि महाराष्ट्रांत घरोघर पसरली आहे. तिच्यांतलं मात्रांची मोडणी सहज समजण्यासारखी आहे. अर्वाचीन कवींच्या कविता 'चाली' वर आहेत. त्या 'चाली' लोकप्रिय आहेत. त्या कविता वाचून त्यांतला रस चाखण्यांत जी गोडी आहे ती त्यांच्या 'चाली'चे रक्ष मात्रामापन करण्यांत नाही. क्वचित् एखाद्याला त्या विषयांत रुचि असल्यास तो स्वतः तसा प्रयत्न सहज करूं शकतो. राहतां राहिली रघुनाथ आणि वामन या दोघां पंडितकवींची कविता. त्यांच्या कवितांत वृत्तांची विविधता आहे. त्याचप्रमाणे त्यांच्या कवितांत अलंकारांची विपुलता आहे. प्रस्तुत संग्रहांतील टीपांत मी क्वचित् अलंकारांचा नामनिर्देश केला आहे. परंतु वृत्ते व अलंकार यांच्या बाबतींत एक गोष्ट लक्षांत ठेवली पाहिजे. ती ही की, त्यांची माहिती केवळ वाचून समजत नाही. ती विद्यार्थ्यांना वर्गांत प्रत्यक्ष प्रयोगाने शिकवावी लागते. तेव्हां ते कार्य मी प्राध्यापकांवर सोंपविले आहे. शिवाय कवितेच्या अभ्यासाचा मुख्य उद्देश रसग्रहण हा आहे. तेव्हां त्याकडे या संग्रहांत विशेष लक्ष दिले असून वृत्त, अलंकार इत्यादि गौण विषयांकडे तात्पुरते लक्ष दिले आहे.

हा कवितासंग्रह प्रकाशित करण्याकरितां माझे मित्र पुण्याच्या 'कॉण्टिनेंटल प्रकाशन' चे संचालक श्रीयुत अ. अं. कुलकर्णी हे मोठ्या तत्परतेने व आपुलकीने पुढे आले याबद्दल मी त्यांना अंतःकरणपूर्वक धन्यवाद देतो. या संग्रहांत दोष राहिले असतील, ते कुणी माझ्या लक्षांत आणून दिले तर मी ते पुढील खेपेस सुधारण्याचा अवश्य प्रयत्न करीन.

स्टेशन रोड, अमरावती
शनिवार दिनांक ९ जून १९५६
ज्येष्ठ शु. १ दशहरांम

भवानीशंकर पंडित

अनुक्रमणिका

संतकावि :

१ ज्ञानेश्वर :

१ रसिकांस—	१
२ संत	३
३ पसायदान	४

२ एकनाथ :

४ संस्कृत आणि मराठी	५
५ दोषे गुरु : पर्वत आणि समुद्र	६

३ तुकाराम :

६ ईशस्तुति	८
७ सज्जन	८
८ दुर्जन	१०
९ अनुभवाचे उद्गार	११

४ रामदास :

१० कष्टावीण फळ नाही	१२
११ संभाजीस उपदेश	१२

कथाकवि :

५ मुक्तेश्वर :

१२ वर्षाकाळ	१४
१३ भीम व जरासंध यांचे मलयुद्ध	१४

६ रघुनाथ पंडित :

१४ नल आणि हंस	१८
---------------	----

७ वामन पंडित :

१५ बालकृष्णाचा वनविहार	२२
१६ वेणुवादन	२४

८ मोरोपंत :

१७ रुक्मिणीचे स्वविवाहकथन	२९
---------------------------	----

८ : प्रवाहिनी

आधुनिक कवि :

९ केशवसुत :

१८ सृष्टि, तत्त्व, आणि दिव्यदृष्टि	३३
१९ भृंग	३३
२० पुष्पाप्रत	३६
२१ रांगोळी घालतांना पाहून	३७
२२ काव्य कोणाचें ?	३९
२३ नैर्ऋत्येकडला वारा	४०

१० भा. रा. तांबे :

२४ भयचकित नमावें तुज रमणी !	४५
२५ घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी !	४५
२६ मरणांत खरोखर जग जगते !	४६
२७ झांशीवाली	४७
२८ एक आकांक्षा	४८
२९ मात्रळत्या सूर्याप्रत	४९

११ गोविंदाग्रज :

३० एखाद्याचें नशीब	५०
३१ विरामचिन्हें	५१
३२ पुनर्विकसन	५१
३३ परमाणूंचें कार्यमाहात्म्य	५२

१२ बालकवि :

३४ तडाग असतो तर—	५३
३५ पारवा	५४
३६ औदुंबर	५५
३७ गवताचें गाणें	५५

१३ माधव जूलियन :

३८ अज्ञात नाथास	५७
३९ साशीर्वाद निरोप	५८
४० रामद्वारीं	५८

टीपा :

६१ ते १२७

१. रसिकांस—

जैसे शारादियेचिये चंद्रकळे—
 ते वेंचिती मनं मवाळें
 तियांपरी श्रोतां
 अति हळुवारपण चित्ता
 हें शब्देवीण संवादिजे
 बोलाआधीं झोंबिजे
 जैसे भ्रमर परागु नेती
 तैसी परी आहे सेविती
 कां आपुला ठावो न सांडितां
 हा अनुरागु भोगितां
 ऐसेनि गंभीरपणें
 आथिला तोचि जाणे
 अहो अर्जुनाचिये पांती
 तिहीं कृपा करुनि संतीं
 हें सलगी म्यां म्हणितलें
 प्रभू सखोल हृदय आपुलें
 जैसा स्वभावो मायबापांचा
 तरी अधिकचि तयाचा
 तैसा तुम्हीं मी अंगिकारिला
 तरी उणें सहजें उपसाहला
 परी अपराधु तो आणीक आहे
 ते अवधारा विनवूं लाहें

मार्जीं अमृतकृण-कौवळे
 चकोरतलंगें
 अनुभवावी हे कथा
 आणुनियां
 इंद्रियां नेणतां भोगिजे
 प्रमेयासी
 परी कमळदलें नेणती
 ग्रंथीं इये
 आलिंगिजे चंद्रु प्रगटतां
 कुमुदिनी जाणे
 स्थिरावलेनि अंतःकरणें
 मानूं इये
 जे परिसणेया योग्य होती
 अवधान द्यावें
 चरणांलागोनि विनविलें
 म्हणौनियां
 अपत्य बोले जरी बोवडी वाचा
 संतोष आथी
 सज्जनीं आपुला म्हणितला
 प्रार्थू काई
 जे मी गीतार्थु कवळूं पाहें
 म्हणौनियां

२
३
४
५
६
७
८
९
१०
११

२ : प्रवाहिनी

हैं अनावर न विचारितां	वायांचि धिंवसा उपनला चित्ता	
येन्हवीं काइ भानुतेजीं खद्योता	शोभा आथी	१२
कीं टिटिभू चांचूवरी	माप सुये सागरीं	
मी नेणतु त्यापरी	प्रवर्ते येथ	१३
आयका आकाश गिंवसावें	तरी आणीक त्याहूनि थोर होआवें	
म्हणऊनि अपाडु हें आघवें	निर्धारितां	१४
हैं अपार कैसेनि कवळावें	महातेज कवणें धवळावें	
गगन मुठीं सुवावें	मशकें केवीं	१५
परी एथ असे एकु आधारु	तेणेंचि बोलें मी सधरु	
जें सानुकूळ श्रीगुरु	ज्ञानदेवो म्हणे	१६
येन्हवीं तरी मी मूर्खु	जरी जाहला अविवेकुं	
तरी संतकृपादीपकु	सोज्वळु असे	१७
लोहाचें कनक होये	हैं सामर्थ्य परिसींच आहे	
कीं मृतही जीवित लाहे	अमृतसिद्धी	१८
जरी प्रकटे सिद्धसरस्वती	तरी मुक्या आथी भारती	
एथ वस्तुसामर्थ्यशक्ती	नवल कायी	१९
जयातें कामधेनु ऐसी माये	तयासी अप्राप्य कांहीं आहे	
म्हणऊनि मी प्रवर्तो लाहें	ग्रंथीं इये	२०
तरी न्यून तें पुरतें	अधिक तें सरतें	
करूनि घ्यावें हें तुमतें	विनवितु असें	२१
आतां देइजे अवधान	तुम्हीं बोलविल्या मी बोलेन	
जैसें चेष्टे सूत्राधानि	दारुयंत्र	२२
तैसा मी अनुग्रहीतु	साधूंचा निरोपितु	
ते आपुलियापरी अलंकरितु	भलतैसा	२३

२. संत

जो सर्वभूतांच्या ठायीं
 आप परु नाहीं
 उत्तमातें धरिजे
 हें कांहींचि नेणजे
 कां रायाचें देह चाळूं
 हें न म्हणे कृपाळू
 गाईची वृषा हरूं
 ऐसें नेणेचि गा करूं
 तैसी आघवियांचि भूतमात्रीं
 कृपेसी धात्री
 आणि मी हे भाष नेणे
 सुख दुःख जाणणें
 तेवींचि क्षमेलार्गीं
 संतोषा उत्सर्गीं
 वार्षियेवाण सागरु
 तैसा निरुपचारु
 वाहूनि आपुली आण
 निश्चया साचपण
 जीवु परमात्मा दोनी
 जयाचिया हृदयभुवनीं
 ऐसा योगसमृद्धि
 अर्पी मनोबुद्धि
 आंतु बाहेरि योगु
 तरि माझा अनुरागु

द्वेषातें नेणोंचि कहीं
 चैतन्या जैसा १
 अधमातें अब्हेरिजे
 वसुधा जेवीं २
 रंका परौतें गाळूं
 प्राणु पैं गा ३
 कां व्याघ्रा विष होऊनि मारूं
 तोय जैसें ४
 एकपर्णे जया मैत्री
 आपणचि जो ५
 माझे कांहींचि न म्हणे
 नाहीं जया ६
 पृथ्वीसीं पवाडु आंगीं
 दिधलें घर ७
 जैसा जळें नित्य निर्भरु
 संतोषी जो ८
 धरी जो अंतःकरण
 जयाचेनि ९
 बैसोनियां ऐक्यासनीं
 विराजती १०
 होऊनि जो निरवधि
 माझ्याठायीं ११
 निर्वाळलेयाही चांगु
 सप्रेमु जया १२

३. पसायदान

आतां विश्वात्मके देवे तोषोनि मज द्यावे	येणे वाग्यज्ञे तोषावे पसायदान हे	१
जे खळांची व्यंकटी सांडो भूतां परस्परें पडो	तयां सत्कर्मीं रती वाढो मैत्र जीवाचे	२
दुरिताचे तिमिर जावो जो जें वांछील तो तें लाहो	विश्व स्वधर्मसूर्ये पाहो प्राणिजात	३
वर्षते सकळमंगळीं अनवरत भूतळीं	ईश्वरनिष्ठांची मांदियाळी भेटो तयां भूतां	४
चलां कल्पतरूंचे अरव बोलते जे अर्णव	चेतनाचिंतामणीचे गांव पीयूषाचे	५
किंबहुना सर्वसुखीं भजिजो आदिपुरुखीं	पूर्ण होऊनि तिहीं लोकीं अखंडित	६

४. संस्कृत आणि मराठी

संस्कृत वंघ प्राकृत निंघ हा ही अभिमानवाद मोलें भूमि खणितां वैरागरीं तें रत्न सांपडल्या केरीं तेवीं संस्कृत-आटाटी तेचि जोडल्या मराठीसाठीं जो जो भाषाअभिमान ज्या भाषां केलें ब्रह्मकथन महारायाच्या ताटापाशीं तेथें सुखेंसि बैसे माशी जेवीं सूर्याचेनि प्रकाशें तेवीं माझेनि प्रकाशें ऐशियाही ठायीं जाण बहुकाळ ठेविलें सुवर्ण कालचाचि आजि उगवला कीं आजिचा अग्नि सोंवळा तेवीं सनकादिकांचें जें ज्ञान येथें ठेवूं जातां दूषण कां सुवर्णाचें केलें सुणें तेवीं सनकादिकांचीं ज्ञानें जेवीं कां गुळाचें कारलें केलें तेवीं हंसगीत मराठें झालें	हे बोल काय होती शुद्ध अहंता अशुद्ध परमार्थीं अवचटें अनर्घ्य रत्न लाभे करीं काय चतुरीं सांडावें सहसा परमार्थीं नव्हे भेटी तेथ घालिती मिठी सज्ञान तो तो वक्त्यासी बाधक पूर्ण तें होय पावन हरिचरणीं रिगमू नाहीं समर्थांशी तेवीं हा आम्हांसी प्राकृत ग्रंथ सूर्यासीचि कीं सूर्यो दिसे मज मीचि असें देखत केंचें नवें जुनें ज्ञान त्यासि म्हणें कोण कुहजकु तो सूर्य काय म्हणावा शिळा कालिचा काय वोंवळा म्हणों ये तेचि मराठीभाषेमाजी जाण दोषी आपण होइजे परी तें मोलें नव्हेचि उणें देशभाषा हीनें नव्हतीचि परी तें कडूपणा नाहीं आलें नाहीं पालटलें चिन्मात्र	१ २ ३ ४ ५ ६ ७ ८ ९ १० ११
---	---	---

६ : प्रवाहिनी

जें मोल मुकुटींच्या हेमासी	तेंचि मोल सुवर्णश्वानासी	
जो कां ग्राहिक सुवर्णासी	दोषे दोषांसि समत्वे	१२
डोळ्यांनीं आरिसा प्रकाशिजे	तथें डोळेनि डोळा पाहिजे	
तेवीं हें ज्ञान जाणिजे	देखणें देखिजे देखणेनी	१३

५. दोषे गुरु : पर्वत आणि समुद्र

रत्नादिनिकर समस्त	पर्वत परार्थचि वाहत	
तृण जळ नाना अर्थ	तेही परार्थ धरीतसे	१
ग्रिष्माअंतीं सर्व सरे	परी तो देतां मार्गें न सरे	
सर्वोचि भगवतें कीजे पुरें	वर्षोनि जळधरें समृद्धी	२
जंव जंव उल्हासे दाता देतू	तंव तंव पुरवी जगन्नाथू	
विकल्प न धरितां मनांतू	देता अच्युतू अनिवार	३
एवं पर्वताची जे उत्पत्ती	ते परोपकारार्थ एकांतीं	
उपकारावांचूनि चित्तीं	दुजी वृत्ति जाणेना	४
त्या पर्वताऐशी तत्त्वतां	असावी साधकासी उदारता	
काया वाचा आणि चित्ता	सर्वस्व देतां उल्हासु	५
परमार्थाचिया चाडा	स्वार्थू सांडोनि रोकडा	
परोपकारार्थ अवघडा	रिघे सांकडां परार्थें	६
ऊस जैसा अवधारी	सर्वासि गोडपणें उपकारी	
तैसाचि योगिया संसारीं	परोपकारी मधुरत्वे	७
जैसे पर्वतीं निर्झर	तैसे उपकाराचे पाझर	
सुकों नेणती निरंतर	कृतोपकार जग केलें	८
समुद्र सदा सुप्रसन्न	योगी सदा प्रसन्नवदन	
केव्हांहीं धुसमुशिलेपण	नव्हे जाण निजबोधें	९

मीनल्या सरितांचें समळजळ	समुद्र डहुळेना अतिनिर्मळ	
तैसीं नानाकर्में करितां सकळ	सदा अविकळ योगिया	१०
जळें गंभीर सागर	योगिया स्वानुभवे गंभीर	
वेला नुल्लंघी सागर	नुल्लंघी योगीश्वर गुरुआज्ञा	११
मळ न राहे सागरीं	लाटांसरिसा टाकी दुरी	
तैसा मळ योगियाभीतरीं	ध्यानें निर्धारिं न राहे	१२
समुद्रीं मीनली ताम्रपर्णी	तेथ झाली मुक्ताफळाची खाणी	
योगिया मिनली श्रद्धा येऊनी	तेथ मुक्तराणी मुमुक्षा	१३
जो समुद्रामाजी रिधोनि राहे	तो नानापरीचीं रत्नें लाहे	
योगियामाजी जो समाये	त्याचे वंदिती पाये चिद्रत्नें	१४
ग्रीष्मकाळाचिये प्राप्ती	सरितांचे यावे राहती	
ते मानूनिया खंती	आपांपती वोहटेना	१५
तैसैंचि योगियाच्या ठायीं	नाना समृद्धि आलिया पाही	
अहंता न धरी देहीं	गर्वु कांहीं चढेना	१६
संपत्तीमाजी असतां	मी संपन्न हें नाठवे चित्ता	
दरिद्र आलिया दरिद्रता	नेणें सर्वथा योगिया	१७
दरिद्र आणि संपन्नता	दोन्ही समान त्याचिया चित्ता	
नाहीं प्रपंचाचो आसक्तता	नारायणपर तत्त्वतां निजबोधें	१८

तुकाराम

६. ईशस्तुति

तूं माउलीहून मायाळ
पाणियाहूनी पातळ
देऊं काशाची उपमा
ओवाळूनी नामा
तुवां केलें रे अमृता
पांचां तत्त्वांचा जनिता
कांहीं न बोलोनी आतां
तुका म्हणे पंढरिनाथा

चंद्राहूनी शीतळ
कळोळ प्रेमाचा
दुजी तुज पुरुषोत्तमा
तुझ्यावरूनी टाकिलों
गोड त्याही तूं परता
सकळ सत्तानायक
उगाच चरणीं ठेवितों माथा
क्षमा करीं अपराध

१

२

३

४

७. सज्जन

(१)

काय वाणूं आतां न पुरे हे वाणी
थोरवि सांडिली आपुली परिसें
जगाच्या कल्याणा संतांच्या विभूति
भूतांची दया हें भांडवल संतां
तुका म्हणे सुख पराविया सुखें

(२)

जे कां रंजले गांजले
तोचि साधु ओळखावा
मृदु सबाह्य नवनीत
ज्यासि आपंगिता नाहीं

मस्तक चरणीं ठेवीतसें
नेणे सिवों कैसें लोखंडासी
देह कष्टविती परउपकोरें
आपुली ममता नाहीं देहीं
अमृत हें मुखें स्रवतसे

१

२

३

४

५

त्यांसि म्हणे जो आपुले
देव तेथेंचि जाणावा
तैसें सज्जनांचें चित्त
त्यासि धरी जो हृदयीं

१

२

३

४

दया करणें जे पुत्रासी
तुका म्हणे सांगूं किती
(३)

देवाची पूजा हें भूतांचें पाळण
रुसावें फुगावें आपुलियावारि
तुका म्हणे संतपण याचि नांवें
(४)

सकळ चिंतामणी शरीर
निंदा हिंसा नाहीं कपट देहबुद्धि
मोक्षाचें तीर्थ न लागे वाराणसी
तीर्थांसी तीर्थ जाला तोचि एक
मन शुद्ध तया काय करिसी माळा
हरिच्या गुणें गर्जताति सदा
तन मन धन दिलें पुरुषोत्तमा
तुका म्हणे तो परिसाहूनि आगळा
(५)

गंगाजळा पाहीं पाठी पोट नाहीं
रवि दीप काळिमा काय जाणे हिरा
कर्पूरकांडणी काय कोंडा कणी
परिस चिंतामणि आणिकांच्या गुणी
तुका म्हणे तैसे जाणा संतजन
(६)

चंदनाचे हात पायही चंदन
दीपा नाहीं पाठीं पोटीं अंधकार
तुका म्हणे तैसा सज्जनापासून

तेचि दासा आणि दासी ५
तोचि भगवंताची मूर्ति ६

मत्सर तो सीण बहुतांचा १
उरला तो हरि सकळही २
जरि होय जीव सकळांचा ३

जरी जाय अहंकार समूळ आशा १
निर्मळ स्फटिक जैसा २
येतो तयापासीं अवघीं जनें ३
मोक्ष तेणें दर्शनें ४
मंडित सकळां भूषणांसी ५
आनंद तया मानसीं ६
आशा नाहीं कवणाची ७
काय महिमा वर्णू त्याची ८

अवगुण तो कांहीं अमृतासी १
आणिकां तिमिरा नाश तेणें २
सिंधू मेळवणी काय चाले ३
पालटे लागोनि नव्हे तैसा ४
सर्वत्र संपूर्ण गगन जैसें ५

परिसा नाहीं हीन कोणी अंग १
सर्वांगीं साकर अवघी गोड २
पाहातां अवगुण मिळेचि ना ३

१० : प्रवाहिनी

(७)

हिरा ठेवितां ऐरणीं
तोचि मोल पावे खरा
मो हरा तोचि अंगें
तुका म्हणे तांचे संत

(८)

अर्भकाचे साठीं
तैसे संत जर्गी
बाळकाचे चाली
तुका म्हणे नाव

वांचे मारितां जो घणीं १
करणीचा होय चुरा २
सूत न जळे ज्याचे संगें ३
सोसी जगाचे आघात ४

पतें हातीं धरिली पाटी १
क्रिया करुनि दावितो अंगीं २
माता जाणुनि पाउल घाली ३
जनासाठीं उदकीं ठाव ४

८. दुर्जन

(१)

आंधळ्यांसि जन अवघेचि आंधळे
रोग या विषतुल्य लागे हें मिष्टान्न
तुका म्हणे शुद्ध नाहीं जो आपण

(२)

ढोई वाढवूनि केश
तरी ते नव्हती संतजन
मेळवूनि नरनारी
तुका म्हणे मैद

(३)

जळो जळो तें गुरुपण
गुरु आला वेशाद्वारीं
काशासाठीं झालें येणें
तुका म्हणे चेला

आपणासि डोळे दृष्टी नाहीं १
तोंडासि कारण चवी नाहीं २
तया त्रिभुवन अवघें स्वोटें ३

भूतें आणित्ती अंगास १
तेथें नाहीं आत्मखुण २
शकुन सांगे नानापरी ३
नाहीं त्यापासीं गोविंद ४

जळो जळो तें चेलेपण १
शिष्य पळतो खिंडोरों २
त्याचें आलें वर्षासन ३
गुरु दोषेहि नरकाला ४

९. अनुभवाचे उद्गार

(१)

बोले तैसा चाले
अंगें झाडीन अंगण
त्याचा होईन किंकर
तुका म्हणे चित्तीं देव

त्याचीं वंदीने पाउले
त्याचें दासत्व करीन
उभा ठाकेन जोडोनि कर
त्याचे चरणीं माझा भाव

(२)

वृक्षवल्ली आम्हां सोयरे वनचरें
येणें सुखें रुचे एकांताचा वास
आकाश मंडप पृथिवी आसन
कंथाकमंडलू देहउपचारा
हरिकथा भोजन परवडी विस्तार
तुका म्हणे होय मनासी संवाद

पक्षिही सुस्वरें आळविती
नाहीं गुण दोष अंगा येत
रमे तेथें मन क्रीडा करी
जाणवितो वारा अवसरु
करोनि प्रकार सेवूं रुची
आपुलाचि वाद आपणांसी

(३)

मऊ मेणाहून आम्ही विष्णुदास
मेले जित असों निजलियां जागे
भले तरि देऊं गांडीची लंगोटी
मायबापाहूनि बहु मायावंत
अमृत तें काय गोड आम्हांपुढें
तुका म्हणे आम्ही अवघेचि गोड

कठिण वज्रास भेदूं ऐसे
जो जो जें जें मागे तें तें देऊं
नाठाळाचे काठी देऊं माथां
करूं घातपात शत्रूहूनि
विष तें बापुडें कडू किती
ज्याचें पुरें कोड त्याचे परि

रामदास

१०. कष्टावीण फळ नाही

कष्टेवीण फळ नाही	कष्टेवीण राज्य नाही	
केल्यावीण होत नाही	साध्य कांहीं	१
आळसें काम नासतें	हें तों प्रत्ययास येतें	
कष्टाकडे चुकावितें	हीनजन	२
आधीं कष्टाचें दुःख सोसिती	ते पुढें सुखाचें फळ भोगिती	
आधीं आळसें सुखावती	त्यांपुढें दुःख	३
इहलोक अथवा परलोक	दोहींकडे सारखाचि विवेक	
दीर्घसूचनेचें कौतुक	कळलें पाहिजे	४
मेळविती तितुके भक्षिती	ते कठीण काळीं मरोन जाती	
दीर्घसूचनेनें वर्तती	तेचि भले	५
इहलोकींचा संचितार्थ	परलोकींचा परमार्थ	
संचितेविण व्यर्थ	जीतचि मेले	६
जेहीं उदंड कष्ट केले	ते भाग्य भोगून ठेले	
येर ते बोलतचि राहिले	करंटे जन	७
विचारें इहलोक परलोक	विचारें होतसे सार्थक	
विचारें नित्यानित्य विवेक	पाहिला पाहिजे	८

११. संभाजिस उपदेश

अखंड सावधान असावें	दुश्चित्त कदापि नसावें	
तजविजा करीत बसावें	एकांत स्थळीं	१
कांहीं उग्रस्थिति सांडावी	कांहीं सौम्यता धरावी	
चिंता लागावी परावी	अंतर्यामीं	२
मार्गलि अपराध क्षमावे	कारबारी हातीं धरावे	
सुखी करून सोडावे	कामाकडे	३

पाणवठीं तुंब निघेना	तरी मग पाणी चालेना	
तैसें सज्जनांच्या मना	कळलें पाहिजे	४
जनांचा प्रवाह चालला	म्हणजे कार्यभाग आटोपला	
जन ठायीं ठायीं तुंबला	म्हणजे खोटे	५
श्रेष्ठीं जें जें मेळविलें	त्यासाठीं भांडत बैसले	
मग जाणावें फावलें	गलिमांसी	६
ऐसें सहसा करूं नये	दोषे भांडतां तिसऱ्यास जाये	
धीर धरोन महत्कार्य	समजोन करावें	७
राजा राखतां जग	मग कार्यभागाची लगबग	
ऐसें जाणोनिया सांग	समाधान राखावें	८
सकळ लोक एक करावें	गलीम निवटून काढावें	
ऐसें करितां कीर्ति धांवे	दिगंतरीं	९
आधीं गाजवावे तडाखे	मग भूमंडळ धाके	
ऐसें न होतां धके	राज्यास होती	१०
समय प्रसंग वोळखावा	राग निपटून काढावा	
आला तरी कळों नेदावा	जनांमध्ये	११
राज्यामध्ये सकळ लोक	सलगी देऊनि करावे सेवक	
लोभांचे मनामध्ये धाक	उपजोच नये	१२
बहुत लोक मिळवावे	एकविचारें भरावें	
कष्ट करोन घसरावें	शत्रूंवरी	१३
आहे तितुकें जतन करावें	पुढें आणिक मिळवावें	
आपुलें राज्य करावें	जिकडे तिकडे	१४
लोकीं हिंमत धरावी	शर्तीची तलवार करावी	
चढती वाढती पदवी	पावावी येणें	१५
सकळ सुखांचा त्याग	करूनि साधिजे तो योग	
राज्यसाधनाची लगबग	कैसी असे	१६

मुक्तेश्वर

१२. वर्षाकाळ

यावरी पातला वर्षाकाळ
सुटला पश्चिमेचा अनिळ
पृथ्वीमंडळींचा जलराशी
पिटीत मृगांचे पाठिशीं
इंद्रचाप धरुनी मुष्टी
मेघधारा जीवनवृष्टी
सूर्यकिरण मृगसमुदाय
लपावया शोधीत ठाय
कीं पृथ्वीखंड त्या शाळुंखा
इंद्रें मांडिलें अभिषेका
मयूर चातक कपोतक
मेघ जगाचा पाळक
विद्युलतांचे कडकडाट
गंगादि सरितांचे संघाट
अठराभार वनस्पती
फळ शाका धान्य संपत्ती
विष्णु जगाचा प्रतिपाळिता
प्रमाण करुनी चंद्र सविता

पंचम ऋतु झाला प्रबळ
मेघमाला मोकली. १
पारधी पातला आकाशीं
सैरा गगनीं धांवत. २
रोहिणी मृगाचिया पाठीं
करित वेगें पातला. ३
निस्तेज होऊनी पावले भय
अभ्रें आड करूनियां. ४
अनेक पर्वत शिवपिंडिका
गगनपाशीं बहुधारा. ५
दुर्दुर करिती महाघोष
सर्व लोकां जाणाविती. ६
घनगर्जना गडगडाट
महापूर माजले. ७
अंकुरवसनें वेढिली जगती
पृथ्वी पिके जगातें ८
तोचि मेघ होय तत्त्वतां
आप वोपी अयनांशें. ९

१३. भीम व जरासंध यांचें मलयुद्ध

सरसावुनी वीरगुंठी
जैसा मदोन्मत्त करटी

भीम लक्ष्मिण दारुणदृष्टीं
सिंहेश्वरें लक्षावा. १

भीमाआंगी वीरश्रीचा लोटू
 अगस्ती धांवे समुद्र घोटू
 दोघे पिटिती पाणितळें
 मही ताडितां पादतळें
 किरीट काढेनि हस्तकीं
 चंड गर्जना करिती मुखीं
 धांवोनि भीमाची वीरगुंठी
 दक्षिणहस्त सूदला कंठीं
 दांत खाऊनि करकराटी
 सावध म्हणे कृष्ण जगजेठी,
 भीमें भैरवाकार दृष्टी
 सोडवूनि मगरमिठी
 तेणें मागुती उठोनि विकळ
 पुढती उठोनि उतावीळ
 दोन्ही कोंपर दोन्ही मुष्टी
 मागध क्षोभोनि उफराटी
 झोंबी सोडवोनि तवकें
 सहस्रसंख्य लोट भडके
 मस्तकें फुटोनियां धरणीं
 मागध म्हणे, 'देहमरणीं
 हस्त वोढिती तोडावया
 डोळे टोंचिती फोडावया
 करप्रहार लत्ताप्रहार
 मोजोनि मारिती शतसहस्र

धरितां न धरवों अतिउद्धटू १६१०८
 तैसा झगटे पुढारां. २
 जानुमूळें बाहुमूळें
 शैलमौळें थरकती. ३
 केश आंवळिले मस्तकीं,
 काळ कांपे चळचळां. ४
 मागधें कवळोनियां मुष्टी
 काळपाशासारिखा. ५
 गुढघा स्थापिला हृदयपुटीं
 'बापा! भीमा! बळिष्ठा!' ६
 हृदयीं वोपिली वज्रमुष्टी
 झिंजाडोनि लोटिला. ७
 पडिला जैसा विशाळ ताळ
 भीम मध्यें कवळिला. ८
 चारी आघात वोपिले पृष्ठीं
 हुमणी हाणी मस्तकीं. ९
 मस्तका मस्तकें देती थडके,
 अशुद्धाचे चालती. १०
 रक्तप्रवाह भरती वदनीं.
 अमृतपान होतसे. ' ११
 पाय कवळती मोडावया
 पाडावया दशनांतें. १२
 मुष्टिप्रहार मस्तकप्रहार
 'उसणें घे घे' म्हणोनी. १३

१६ : प्रवाहिनी

मस्तकीं वाहती करूनि मोट,
तळीं पाषाण होती पिष्ट

बाहु गदा बाहु मुसळें
एकमेकांचीं मर्मस्थळें

तळवे तळपणें चपेटे झडपा,
उडिया टाकित्ती सकोपा

व्याघ्राएसे क्रोधानळीं
सिंहाएसे कुंभस्थळीं

नीट उभारोनि बोटें
काढोनि अंत्रमाळ गोठें

वर्मस्थळीं लावित्ती कळे
दोषांचीही आतुर्बळें

सर्पाएसे फुस्फारित्ती
वृषभाएसे फुंपाटती

मुष्टिघातांचिया ध्वनी
वोथरोनि पाताळफणी

कूर्म आंखडी हात पाय,
दंष्ट्रास्तंभ भंगलिया, भोय

मोहो माजला विवेकासीं,
खळ बडबडी सर्वज्ञासीं

प्रवर्तला महामारीं
झगटे, तैसा मुष्टिप्रहारीं

भीमें रगडोनियां दाढा
माथां वाहोनियां भवंडा

भूर्मीं टाकित्ती जैसा घट,
आंगलोटें दोषांच्या

बाहु मुद्गल कर त्रिशूळें
पोहोनियां मारित्ती.

ताडितां दोषे दाटती धापा
येरयेरां मस्तकीं,

झोंबों पाहती कंठनाळी
भेडूं म्हणती मस्तकें.

हाणोनि फोडों पाहती पोटें
कंठीं घालूं इच्छित्ती.

हस्तपार्शीं कर्षती गळे,
नाटोपती एकएका.

सिंहाएसे हुंकारती
उफाळती इसाळें.

थरथराटें थरके धरणी
मार्ग पाहे पळावया.

वराह म्हणे, ' मांडिलें काय ?
कैवि थांबे तळवटीं. '

क्रोध संघटे सात्त्विकासीं,
तेवीं भीमासीं मगध.

पतंग जैसा वैश्वानरीं
रागें ताडी भीमातें.

मध्यभागीं कर्षिला गाढा'
चक्राकार दाविला.

१४

१५

१६

१७

१८

१९

२०

२१

२२

२३

२४

२५

तेथोनि टाकिला भूतळीं वज्रें ताडोनियां मौळी	लात वोपिली वक्षस्थळीं शक्र भंगी पर्वता.	२६
तेवीं पाडोनियां उताणा रगडोनि सव्य पाद जाणा	वामपादें दक्षिण चरणा उभयहस्तीं कवळिला.	२७
आंसडोनि बळ उद्धटें अशुद्धनदीचे खळखळाटे	मध्ये उधाडिला तडतडाडें रंगभूमिके लोटले.	२८
पडोनि मागुता उठिला झुंजा पुढती धरोनि महाराजा	देखोनि आश्चर्य अर्जुनाग्रजा दुभागिलें हस्तकें.	२९
तिसन्यानें देहाकार घडिला, षायीं कवळोनि वहिला	भीम हांसोनि आवेशला, मस्तकावरी मागुता.	३०
शतवार देऊनियां फेरे चिरोनि सांडिला द्विकरें	भूमीं त्राहाटिला अंगभारें दोहींकडे देहुडीं.	३१
ते न लागती एक शवा झाला भरंवसा पांडवा	मागध निःशेष मुकला जीवा आणि माधवा पार्थासीं.	३२
भीमसेनें आपुले हस्तीं जरासंधा दिधली मुक्ती	करोनि शकलें टाकिलीं क्षितीं कुंतीकुमरें यापरी.	३३
तेव्हां भीमें फोडिली हांक, अंगनाअंगीं भरला धाक	तेणें घाबरे तिन्ही लोक, गर्भस्राव ओसरला.	३४
म्हणती पृथ्वी दुभागिली, कीं मेरूचीं शिखरें कोसळलीं,	कीं ग्रहांचीं मंडळें खचलीं, वज्रघात न लागतां.	३५
विमानीं गंधर्व करिती शब्द, नोहे प्रळय, हा आनंद	भीमें मारिला जरासंध, लोकत्रयीं माजवा.'	३६
जयजयकार करुनि सकळीं देवीं वोपिल्या पुष्पांजळी	उभयलोकीं पिटिली टाळी कृष्णभीमामस्तकीं.	३७

१४. नल आणि हंस

रजनी दिवस गमेना, नृपतिस संगीतही सुख गमेना
मन कोठेहि रमेना, म्हणोनि करि वनविहार सहसेना

गंगातरंगसम जो निजदेहवर्णी
भृंगापरी रुचिर कांति जयासि कर्णी
जंघाल जो पवनसंगतिची सवे घे
शृंगारिला हय तयावरि भूप वेंघे
सर्वे सेना भूपाळ निघालाहे
शीवि लंघी, उद्यान एक पाहे
रिघे तेथें, मित सेवकांसि बाहे
फौज सारी बाहेर उभी राहे

तया वर्णी एक तटाक तोयें तुडुंबलें; तामरसानपायें
निरंतरामंद मरंद वाहे तपांतही यास्तव रिक्त नोहे

पीतां मरंद उदरंभरवंभराचें
जें होय मंदिरहि सुंदर इंदिरेचें
जें पद्म तेथिल सहस्रदळां धरीतें
प्रत्येक सूर्यकिरणांस विकासवीतें
तया कासारीं राजहंस पाहे
राजहंसांचा कळप पोहताहे
तयांसाठीं हे वापिकाच पोहे
नळें केली हे कोण म्हणे नोहे ?

तया हंसांचे देह कांचनांचे
पक्ष झळकती वीज जशी नाचे
रंग माणिकसे चंचुचे पदांचे
जसे अधरींचे भीमकन्यकेचे

७

त्यांतील एक कलहंस तटीं निजेला
तो भागला जलविहार विशेष केला
पोटींच एक पद, लांबविला दुजा तो
पक्षीं तनू लपवि; भूप तया पहातो

८

टाकी उपानह, पदें अतिमंद ठेवी
केली विजार वरि डौरहि, मौन सेवी
हस्तीं करी वलय उंच, अशा उपार्यां
भूपें हळूच धरिला कलहंस पायां

९

कलकल कलहंसें फार केला सुटायो
फडफड निजपक्षीं दाविलें कीं उडायो
नृपतिस मणिबंधीं टोंचिता होय चंचू
धरि सुदृढ जया तो काय सोडील पंचू

१०

तदितर खग भेणें वेगळाले पळाले
उपवनजलकेली जे कराया मिळाले
स्वजन गवसला जो त्याजपाशीं नसे तो
कठिण समय येतां कोण कामास येतो

११

न सोडी हा नळ भूमिपाळ मातें
असें जाणोनी हंस वदे त्यातें

“ हंसहिंसा नच घडो तुझ्या हातें
स्वस्थळातें पावेन पक्षपातें १२

जागजागीं आहेत वीर कोटी
भले झुंजारहि शक्ति जयां मोठी
तयां माराया धैर्य धरीं पोटी
पांखरूं हें मारणें बुद्धि खोटी १३

वधुनि माझी हे कनकरूप काया
कटकमुकुटादिक भूषणें कराया
कशी आशा उपजली तूज राया
काय नाहीं तूजला दयामाया ? १४

म्हातारी उडतां नयेचि तिजला माता मदीया अशी
कांता काय वदों ? नवप्रसव ते सातां दिसांची तशी
पाता त्या उभयांस मी, मज विधी घातास योजीतसे
हातामाजि नृपा तुझ्या गवसलों, आतां करावें कसें ? १५

सखे माझे, परतोनि घरा येतां
तुवां, सजणे, हा समाचार घेतां
तया शोकें घायाळ हृदय होतां
कशी होशिल तें आठवितों आतां १६

थोर होतिल बालकें तुझीं बाळे
तुला कामा येतील वेलहाळे
माय माझी बैसेल शोकशाळे
मला आठवितां हृदय तिचें पोळे १७

सदय हृदय याचें भूप हा तापहारी
म्हणुनि परिसतां मी होय एथें विहारी
मजहि वध कराया घातकी पातला जो
वरुनि पति असा ही भूमि कैसी न लाजो ?” १८

एणेंपरी परिसतां अति दीन वाचा
हेलावला नळ पयोधि दयारसाचा
सोडी, म्हणे “ विहर जा अथवा फिराया
राहें यथानिजमनोरथ हंसराया ” १९

सुटुनि खग पळाला, बैसला शालशाखे
क्षणभरि निजदेहीं मुक्तिविश्रांति चाखे
स्वजन तंव तयाचे भोंवताले मिळाले
कवळिति निजबंधू, वाष्पविंदू गळाले २०

१५. बालकृष्णाचा वनविहार

वनीं खेळती बाळ ते बल्लवांचे,
तुरे खोंविती मस्तकीं पल्लवांचे,
फुलांचे गळां घालिती दिव्य हार,
स्वनाथासर्वे ते करीती विहार.

१

स्वकौशल्य ज्या गुंजमाळांत, नाना
गळां घालिती, ते करीती तनना,
शिरीं वांधिती मोरपत्रें विचित्रें,
शरीरावरी रेखती दिव्य चित्रें.

२

धांवोनि लावी पहिलें करातें,
श्रेष्ठत्व दे त्या अजि ! लेंकरातें.
जो तो म्हणे, “ लाविन मीच पाणी;
धरीन आधीं प्रभु चक्रपाणी. ”

३

परोपरी खेळति जी ! वनांत
अर्पूनि चित्तें जगजीवनांत
धरूनियां मर्कटपुच्छ हातीं
तयांसर्वे वृक्षिं उडों पहाती.

४

मुखें वासुनी लोचनभ्रूतटातें
उभारूनियां वांकुल्या मर्कटांतें,
अहो ! दाविती शब्द तैसे करीती,
असे खेळती बाळ निःशंकरिती.

५

खगांचिया साउलिच्याच संगें
ते धांवती हास्यरसप्रसंगें,

हंसाचिया दाखविती गतीतें,
जे लाधले हंसगुरूगतीतें.

६

वनीं देखती मेघनीळास मोर
प्रमोदें करी नृत्यलीला समोर,
तयासारिखे नाचती तोक सारे,
खुणावूनि अन्योन्य कीं, “ तो कसारे ? ”

७

जसे दांभिक ध्यानमुद्रा धरीती,
जना दाविती ज्ञान ही बोधरीती,
तसी दाविती ते बकाभ्यासमुद्रा
गडी हांसवीती कृपेच्या समुद्रा.

८

वदे कृष्ण गोपाळ बाळां जनातें,
“ बसूनी करूं ये स्थळीं भोजनातें,
वनीं वत्स सोडा चरायासि पाणी,
तयां पाजुनी या ” म्हणे चक्रपाणी.

९

“ बरें कृष्णजी ! बोलसी तूं जसा रे !
तसें वर्ततो, लक्षितो तूज सारे. ”
असे जेविती सोडुनी वासुरांतें,
नर्भीं होय आश्चर्य सर्वा सुरां तें

१०

संतोषतो नंदकुमार साचा
बाळांस तैशा परमारसाचा
पंक्तीस दे लाभ अजी ! वनांत
बुद्धी जयांच्या जगजीवनांत

११

निजमुख कवणाही आड दृष्टी असेना,
रचुनि बसवि ऐसी भोंवतीं बालसेना,

हरिवदन पहाया सर्व दृष्टी भुकेल्या,
म्हणुनि बहुत पंक्ती मंडलाकार केल्या. १२

हरी कर्णिकेच्या स्थळीं मध्यभागीं
मुलें भोंवतीं ऱ्हस्वदीर्घे विभागी,
लहानापुढें थोर अंभोजपत्रें
असीं बैसवीलीं भवार्कातपत्रें १३

असे कर्णिका अंबुजामाजि जेवी
मुलां मध्यभागीं बसे कृष्ण जेवी
मुखीं ग्रास सप्रेम घालूनि हातीं
दहीं भात दे देव लीला पहाती. १४

वंशी नादनटी तिला कटितटीं खोवूनि पोटीं पटीं
कक्षे वामपुटीं स्वशृंगनिकटीं वेताटिही गोमटी,
जेवी नीरतटीं तरूतळवटीं, श्रीश्यामदेहीं उटी
दाटी व्योमघटीं सुरां, सुख लुटी घेती जटी धूर्जटी. १५

१६. वेणुवादन

अंग वक्र अधरीं धरि पांवा,
गोपवेष हरि तोचि जपावा,
वामबाहुवरि गालहि डावा,
तो ठसा स्वहृदयांत पडावा. १

मोहती व्रजपशू मृगगाई,
आमुचें नवल काय अगाई ?
स्तब्ध होति लिखितें जसि चित्रें,
वेणुच्या ध्वनिरसेंचि विचित्रें. २

ज्यांसि न स्मरण हृत्सदनांत ग्रास वो न गिलिती वदनांत; निद्रितेचि अथवा लिहिलीं हो ! चित्रिंचीं न गमती पहिलीं, हो !	३
मातृस्तनींचा रस आननांत तो होय वेणुध्वनि काननांत, गळे गिळेना पय वासुरांतें, आश्चर्य वाटे गगनीं सुरांतें.	४
उचलुनि श्रवण श्रवणामृता पशु पिती रस जीवन तो मृता, जवळि दूरहि वृंद असा असे, मधुवनीं हरि जेथ उभा असे.	५
मह्वेष रचिला अभिराम, श्रीधरप्रभुसर्वे बलराम, मोरपत्रमुकुटीं तरुपत्रें नेत्र सुंदर जसीं शतपत्रें.	६
गोधनीं बहु पुढें न वजावें, ठाव एकचि धरुनि थिजावें, वाजवी म्हणुनि जो निज पांवा, कृष्ण तोचि हृदयांत जपावा.	७
म्हणे एक, 'म्यां कृष्णजी देखिला रे असा कीं ललाटीं टिळा रेखिला रे ! पहातां पहातां पहावाच वाटे, रुते चित्त जाऊनि नेत्राच वाटे.	८
आपाद माळा प्रभु कृष्णजीची सुधा पिती षट्पद कृष्ण जीची	

प्रदक्षिणा ते अवघे तिला, हो !
करूनि गुंजारव घेति लाहो. ९

गुंजारवें भ्रमर गुंजति त्यांत देवें,
वेणुध्वनी मिसळला मृदु वासुदेवें;
आपादकंठ वनमाळ असी विराजे,
ते सेविती मधुप होउनि देवराजे. १०

वनीं राजहंसीं पिकांनीं शुकानीं
ध्वनी गोड तो आइकोनी सुकानीं,
त्वरें येउनी सेविलें श्रीहरीतें
महापापही नाम ज्याचें हरीतें. ११

जगज्जीवन श्रीहरी आणि काळा
करीतो जगीं जीवनाच्या सुकाळा;
असो. मेघही यानिमित्तें सखा हो,
सुहृद्भाव ऐसा नसे आणिकां, हो ! १२

झणी उष्ण लागे सख्या केशवातें
म्हणूनि त्वरें येउनी लेश वातें;
मुकुंदावरी मेघ तो छत्र झाला,
करी स्वात्मदेहार्पण श्रीअजाला. १३

मेघध्वनी मुरलिहूनि विशेष होतो,
तेव्हां घडे महदतिक्रम कीं अहो ! तो.
शंका असी तरि उगा घन कां असेना ?
हे मंदगर्जननिमित्त असें दिसेना. १४

हळुहळु घन गर्जतसे नभीं
मुरलिहूनि चढेल म्हणोन भी;

श्रवणभक्तिं अतिक्रम वर्जतो,
करित कीर्तनही घन गर्जतो. १५

हार शोभति गळां व्रजपाळा;
भौवतां पशुणगोव्रजपाळा;
वेणु गोड अधरीं स्वकरीं तो
कौतुकेंच यमुनेंत करीतो. १६

असा उभा हो यमुनातटाकीं
विनोदवाणी मुरलींत टाकी,
समीर तेव्हां मलयाद्रिवासी
हळू हळू सेवित माधवासी. १७

उभें भौवतें वृंद वृंदारकांचें
गळां हार वो ! कुंदमंदारकांचें,
असे वेष्टुनी पूजिती सर्व देव
दिसे हा स्वयें त्यांत देवाधिदेव. १८

खुरांचा धुळोरा मुखीं आणि हारीं
व्रजीं येतसे कृष्ण ऐशा विहारीं,
दिनांतीं असा धेनुवृंदांत वाटे
शशी देवकीगर्भसंभूत वाटे. १९

कुंडलें जडित दीप्ति फांकली
दाविती दिनमणीस वांकुली;
धूलिधूषितहि गंडमंडळीं
स्वप्रभा मिरवली सुकुंडलीं. २०

यदुपति दिवसांतीं येरिती पातला रे
गजपतिगति येतां गोड चित्तां गमे रे,

मुदितवदन साजे ये असा चंद्रमा, कीं
सुखकर पण ज्याला व्योमिंचा चंद्र भाकी. २१

स्वगोधनें लक्षित ये हरी तो
दुःखें दिगंतींहुनिही हरीतो;
गाई सुखी येरितिनें करीतो
देणार आम्हां सुख लौकरी तो. २२

१७. रुक्मिणीचें स्वविवाहकथन

- प्रथम म्हणे वैदहीं, “ बाई ! होत्यें लहान मी कन्या,
धन्या कृष्णकथा मज तेव्हांचि रुचे, न आवडे अन्या. १
- भगवद्भक्त ब्राह्मण जे येती मत्पित्याचिया गेहा,
ते हारि हरियशोमृत पाजिति, तें मात्र चालवी देहा. २
- हरिगुणगायक सज्जन ते धनलोभी नव्हेत, परि हार
मुद्रा कंकण धावें, न करिति मातापिताहि परिहार. ३
- ज्या दिवसीं हरिचरितश्रवण नसे त्यांत मज दहा दुखणीं,
दुखणी काय ? नवखणी माडी नलगे; धरा नखेंदु खणी. ४
- पितृसदनीं मी वाढें जैसी, तैसीच मन्मनीं प्रीति,
रीति प्रेक्षुनि ऐसी ‘ दैव बळी ’ म्हणाति तेचि जन भीति. ५
- रुक्मी माझा दादा जो आम्हां सांजणांमधें मोटा,
खोटा नव्हेचि, परि हरिचरितरसीं तो भिजे न, मणिगोटा. ६
- त्या स्वगुरुविचारातें निंडुनियां मोहरोगवैद्यातें,
मजला देवूं केलें दादानें हठ धरुनि चैद्यातें. ७
- न चले कांहीं तेथें जननीचें, बंधुचें, स्वताताचें,
होय लवांत दहादां फळ इष्ट अनिष्ट आत्मघाताचें. ८
- एक ब्राह्मण केवळ साधु दयामूर्ति तत्पदीं नमनें
केलीं पाय धरुनि म्यां, एकांतीं विनविला सुदीनमनें. ९
- कां तो द्रवता, माझा असता जरि भाव पाहिला खोटा ?
जेणें अभयवर दिला, त्या गुरुहस्तांत म्यांहि लाखोटा. १०
- स्वकरें ‘ वसंततिलका ’ वृत्तें पत्रांत सात मोजूनी,
लिहिलीं होतीं तींही लिहितां लिहितां क्षणांत योजूनी. ११

१० : प्रवाहिनी

- गेला धांवत घेउनि मत्पत्र द्वारकेस सद्विप्र,
या प्रणतवत्सलाला आणाय आण घालुनि क्षिप्र. १२
- तों आला शाल्वमगधपतिसख तो चैद्य, मांडलें लग्न,
जालें पुर तद्वळजळनिधींत, आधींत मन्मनाहि, मग्न. १३
- तांतडि बहु दादाची, केंचा अवकाश ? लागली हळद,
खळदर्पघ्न दिसेना, जो नतचातकदयासुधाजळद. १४
- आली रात्रि, सुगात्रि ! द्रौपदि ! अवकाश तांच लग्नासि,
झाली यष्टी कष्टी जें मन त्या आधिभारमग्नासि. १५
- चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहीच लागला डोळा,
जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाहले गोळा. १६
- लावियला म्यां दुःखीं बाई ! त्या ईश्वरासही बोरु,
यत्पदपद्मरजाचें चिंतामणिकोटिही नव्हे मोरु. १७
- तों प्रियकंठीं आपण पडोनि, हेही सुखांत पाडावी,
या भावेंचि स्फुरली, करि माझी भुजलता कृपा डावी. १८
- तोंचि समूळाधिज्वरहरमात्रा आणुनी, उषःकाठीं
आला द्विज धन्वंतरि, सदय पिताही तसा नसे बाळीं. १९
- विप्रे कथिलें मज कीं, ' वत्से ! लिहिलेस उत्तम श्लोक,
ज्यांच्या अर्थश्रवणें आला धांवोनि, उत्तमश्लोक. ' २०
- कोणालाहि न पुसतां, स्वरथिं द्विज बैसवूनि सूतार्ते
' हूं ! कुंडिनमार्ग ' म्हणो प्रभुवाक्य कथी ' दया प्रभूता ' तें. २१
- एका रात्रीतचि ये, मध्यें ते देश काय हो ! थोडे ?
जोडे ल्याले पविचे, कीं बाई ! वायुमित्र ते घोडे. २२
- भावोजींला कळतां तेही सहसैन्य धांवले, आले,
झाले एक मरुदनळ, लोकांचें काय त्यांपुढें चाले ? २३

- आले प्रभु, हे कळतां सामारा शीघ्र धावला बाप,
हा पर्जन्यप्रियसखशिखिसुख सेवी, उरोचि ना ताप २४
- तातें पूजा केली, गेली चिंता विलोकितां नखरें,
प्रणतांचे तापत्रयहर, हरिपदनीररुहवितान खरें. २५
- कृष्णागमनानंदें हृदयांतुनि ज्यां बळेंचि घालविलें,
चैद्यादिमनें द्याया स्थळ त्या चिंतादिकांसि पालविलें. २६
- अंबेच्या नमनाला न्यावी जीचा विवाह नवरी ती,
धरि हरिशंका दादा, देवीयात्रा कुळीं न नव रीती. २७
- मग बाई ! दादाचे मागधशाल्वादिकांहि मेल्यांचे
सैनिक मज रक्षाय आले, धाकें विरोनि गेल्यांचे. २८
- हस्तीं शस्त्रें, दंशित, रथतुरगगजाधिरूढ ते कोले
ओले वरि वीरसें, वीरश्री केंवि त्यांसर्वें बोले ? २९
- नमिलीं श्रीपदपद्मे जीं मधुपां देति आसरा जीवां,
गंगेच्याहि नसे ती मृदुता, न श्री, न वास, राजीवां. ३०
- पूजुनि पाय विनविली, 'कन्यातें प्रसवताति ज्या माता
त्या लट्टिक्या, तूंचि खरी, तुज कृष्णाचि योग्य होय जामाता.' ३१
- ऐसें प्रार्थित होत्यें चित्तांतचि मी अशांत विप्रसती
'फलितं सर्वं' म्हणती, पूजा सांगों समीप ज्या असती. ३२
- देवीप्रासादांतुनि निघतां द्याया करासि आलीला
आलीला धरुनि करीं दाखविली त्या गर्तीत आलीला. ३३
- त्या मेल्यांस कशाला पाहों मी ? प्रियतमास अवलोकीं
कीं, आला कीं नाहीं; होय तडित्स्फुरण काय तंव लोकीं ? ३४
- पत्रीं लिहिलें होतें 'देवीयात्रेंत मज पदें दावा,
दावा बहुतासीं हा भाव कळों दुर्जनांसि नेदावा.' ३५

३१ : प्रवाहिनी

- प्रभुसि पहाया पूर्वीपासुनि मन्नेत्रपन्न बहु लोल,
तो लग्नसमय ते उपवासहि, लावील कोण सखि ! बोल ? ३६
- तों आला हरि, सुंदरि ! जोडा नाहीच त्या महा भागा
आपुलिया घ्याया, ते कोले वारिति कसे महाभागा ? ३७
- माझा मूर्त मनोरथ तो रथ आला प्रियास घेऊन,
दर्शन नयने घेती, जैसें शिशिरीं दरिद्र घे ऊन. ३८
- तों आलि म्हणे मज, ' सखि ! सुमनोमाळा वरा वहायास
हा या समयीं विधि, मग नित्य असेंचि प्रिया, पहा यास. ' ३९
- माळा उंचलितां, प्रिय आपणाहि रथावरूनियां लवला,
लव लागेना तों घे रथिं मज, करुणासमुद्र कालवला. ४०
- हंसें मुक्ता नेली, मग केला कलकलाट काकांनीं,
हाकांनीं नभ भरलें, जाय सुरांच्याहि नाद हा कार्नीं. ४१
- द्रौपदि ! असी कथा हे लग्नाची; फार मी वदों काय ?
पाय प्रभुचे संतत पूजावे तरिच सफळ हा काय. " ४२

१८. सृष्टि, तत्त्व, आणि दिव्यदृष्टि

तारा निष्प्रभ जाहल्या निजपथीं, प्राची दिशा रंगली,
गायाला खग लागले, मधुर निश्वासूं फुलें लागलीं,
प्रावारून उषा तुषारपटला सूर्यप्रतीक्षा करी; -
होतों पाहत डोंगरीवरि उभा मोहूनि मी अन्तरीं.

१

‘ पश्यात्रास्मि ’ म्हणोनि एक घुमला गंभीर तेथें ध्वनि,
‘ भो ! कुत्रासि ? ’ विचारिलें निजमुखें तेव्हां तयालागुनी,
‘ कुत्राप्यस्मि च सर्ववस्तुषु ’ असें ये तेधवां उत्तर;
तें ऐकूनि जरा करीत मनना मी ठाकलों नन्तर.

२

थोंडा एक समीप हो पडुनियां होता तियें, त्यावरी
गेली दृष्टि मदीय, कौतुक तधीं झालें मनाभीतरीं,
कांकीं त्या ध्वनिचें खरेपण मला धोंड्यांत त्या भासलें;
काढूं बाहिर तें झटूनि, मग हें चित्तांत मीं घेतलें.

३

टांकीचे, म्हणुनी, तयावरि जधीं आघात मीं वोपिले,
तों-सांगूं म्हणुनी किती मज मनीं आश्चर्य जें जाहलें ! -
मूर्ति दिव्य अशी अहा ! उतरली धोंड्यामधूनी भली !
माझी दृष्टि असे अलौकिक, मला जाणीव हो जाहली.

४

१९. भृंग

भृंगा ! दंग अहा ! होसी,
गुंगत धांव वनीं घेसी;
तुजमागुनि वाटे यावें,
गोड फुलें चुम्बित गावें !

१

रवि येत असे उदयातें,
अरुणतेज विलसत दिसतें;
तरी तिमिर हें विरल असे,
धुकें भरुनि न स्पष्ट दिसे.

२

कविच्या हृदयीं उज्ज्वलता
आणिक मिळती अंधुकता;
तीच स्थिति ही भासतसे—
सृष्टी कवयित्रीच दिसे!

३

तिच्या कल्पना या गमती
कलिका येथें ज्या फुलती
सुगंध यांतुनि जो झुकतो
रस त्यांतिल तो पाझरतो !

४

भुंगा ! आणि तुझें गान
सृष्टीचें गमते कवन !
गा तूं गा ! नादी भ्रमरा !
मी गणमात्रा जुळणारा !

५

शुक पंजरबन्धी घालूं,
त्या पढूं नरवागू बोलूं,
श्रुतिवैचित्र्या बघणारे
आम्ही मात्रा जुळणारे !

६

‘ कवि ’ आम्हालागुनिया म्हणणें
कविशब्दार्था लोठवणें !
अस्मद्गान नव्हे ‘ गान ’
तें गान चिंध्यादान !

७

- परंतु भृंगा ! तव गान
परमानंदे परिपूर्ण !
उदासीन ही जगाविशीं
तव तन्मयता सृष्टीशीं ! ८
- अस्मदीय हृदयीं ठरलें
कीं जग हें दुःखें भरलें !
म्हणुनी सुंदरतेलाही
कुसें अम्हां दिसती पाहीं ! ९
- परि तव गानांतून, अले !
थत्रथबला हा भाव गळे :—
“ गुड् गुड् गुड् गुड् !—भान नसे !
सृष्टि अहा गुड् ! मधुर असे ? १०
- दुःख-वदा तें केंवि असे ?
अश्रू-तें हो काय ! कसें ?
फुलें फुलति, परिमल सुटती,
रस गळती-गुड् सौख्य कित्ती ! ” ११
- जाइ, जुई, मोगरी भली,
कमलिनीहि सुन्दर फुलली;
मधु यांचा सेवुनि गोड
पुरवीं तूं अपुलें कोड ! १२
- प्रीति, चारुता, आनन्द
यांचे गा मधुरच्छन्द;
प्रीति, चारुता, आनन्द
सिंचिति सृष्टीचा कन्द ! १३

वरुनि नभांतुनि चंडोल
ओतितसे हेची बोल;
खालीं तव गुंजारव हा
प्रतिपादितसे तेंचि अहा !

१४

होईल का रसिकता तव लब्ध मातें ?
गुंगी मिळेल मजला तव केधवा ते ?
येतें मनांत तुझियासम भुंग व्हावें,
वेलीमधूनि कलिकांवरुनी झुकावें !

१५

२०. पुष्पाप्रत

पुष्पा ! सुंदर किती तूं दिससी !
सौकुमार्य माधुर्यहि धरिसी !
तुजला बघतां मन माझें तूं-वेडें रे करिसी !

१

तूं आणिक मी पूर्वीं होतो
खेळगडी रे ! स्मरुनि अहा ! तो
काळ सुखाचा, आतां चित्ता-खेद फार होतो !

२

मुग्ध मधुरता चित्तीं घेतां,
पूर्वीं अपुली होती समता;
गेला गेला काळ अहह तो !-फेर किती आतां !

३

सौकुमार्य तव अजुनी आहे !
हंसतचि आहे हास्य तुझें हें;
परि मम भाळीं ढग अश्रूंचा-हाय ! डवरलाहे !

४

तुजला पाहुनि मीं नाचावें,
डुडडुड धांवत तुजशीं यावें,
प्रेमें तुजला स्वकरीं घेउनि-सखया चुंबावें !

५

- आतांहि गमे घ्यावें तुजला,
परी सुटतसे कंप कराला !
दिव्यत्वाला स्पर्श कराया-भय वाटे मजला ! ६
- रम्य धुक्याची अद्भुत सृष्टि
तींत उघडिसी अपुली दृष्टि,
मग तो भास्वान् तुजवरि करितो—तेजाची वृष्टि ! ७
- मरुद्गण तुझ्या पाळणियाला
तत्पर आंदोलन द्यायाला,
पक्षिमुखांहीं स्वर्ग तुझ्यावरि—गाई गीताला ! ८
- रम्य तुझे बा जिणें कितितरि,
परिमलयश तव जाय भूवरी,
कालहि तुझिया दिव्यत्वाला-वाटे नमन करी ! ९
- चिरतरुणा रे ! चिररुचिरा रे !
तुजसन्निध तो वास बरा रे !
तुजमजमध्ये परी केवढी-आहे रुंद दरी रे ! १०
- सौभाग्य पुष्पा ! तव गावयाला
मा पात्र नाहीं गमते मनाला;
भुंगे तुझे स्तोत्र सुरेख गाता
ऐकूनि ते सर्व पळोत खंती ! ११

२१. रांगोळी घालतांना पाहून

- होतें अंगण गोमयें सकलही संमार्जिलें सुन्दर,
बालाकें अपुली प्रभा वितरली नेत्रोत्सवा त्यावर;
तीची जी भगिनी अशी शुभमुखी दारीं अहा पातली,
रांगोळी मग. त्या स्थळीं निजकरें घालावया लागली. १

आधीं ते लिहिले तिनें रविशशी, नक्षत्रमाला तदा,
मध्ये स्वस्तिक रेखिलें, मग तिनें आलेखिलें गोष्पदां,
पद्मं, विल्वदलें, फुलें, तुळसही चक्रादिकें आयुधें,
देवांचीं लिहिलीं; न तें वगाळिलें जें चिन्ह लोकीं सुधें. २

होती मंजुळ गीत गात वदनीं अस्पष्ट कांहीं तरी,
गेला दाटुनि शान्त तो रस अहा तेणें मदभ्यन्तरीं;
तीर्थें, देव, सती, मुनी, नरपती, देवी तशा पावना,
अन्तर्दृष्टिपुढूनियां सरकल्या, सन्तोष झाला मना ! ३

चित्रें मीं अवलोकिलीं रुचिर जीं, काव्यें तशीं चांगलीं,
त्यांहीं देखिल न स्मरेच इतुकी मद्रुत्ति आनन्दली;
लीलेनें स्वकरें परन्तु चतुरे ! तूं काढिल्या आकृती,
त्या या पाहुनि रंगली अतिशयें आहे मदीया मति. ४

रांगोळींत तुझ्या विशेष गुण जो आर्ये ! मला वाटतो,
स्पष्टत्वे इतुक्या अशक्य मिळणें काव्यांत चित्रांत तो;
स्वर्भूसंग असा तयांत इतक्या अल्पावकाशीं नसे—
कोणीं दाखविला अजून, सुभगे ! जो साधिला तूं असे. ५

आदित्यादिक आकृती सुचविती दिव्यत्व तें उज्ज्वल,
तैसें स्वस्तिक सूचवी सफलता धर्मार्थकामांतिल;
पाविऱ्याप्रत गोष्पदें तुळसही, शोभेस हीं सारसें,
पुष्पें प्रीतिस, चक्र हें सुचवितें द्वारीं हरी या असे ! ६

तत्त्वे मंगल सर्वही विहरती स्वर्गीं तुझ्या या, अये
आर्ये ! तूं उपचारिकाच गमसी देवी तयांचो स्वयें;
नातें स्नेह निदान ओळख जरी येथें मला आणिती,
होतो मी तर पाद सेवुनि तुझे रम्य स्थळीं या कृती ! ७

चित्तीं किल्मिष ज्याचिया वसतसे ऐशा जनालागुनी
या चिन्हांतुनि हा निषेध निघतो आहे गमे मन्मर्नी—
“जा मार्गे अपुल्या, न दृष्टि कर या द्वाराकडे वांकडी,
पापेच्छूवरि हें सुदर्शन पहा आणील कीं सांकडीं !”

८

“आहे निर्मल काय अन्तर तुझें ? मांगल्य कीं जाणसी ?
लोकक्षोभजयें उदात्त हृदयीं व्हायास का इच्छिती ?
ये येथें तर, या शुभाकृति मनीं घे साच अभ्यासुनी !”
आर्ये ! स्वागत हें निघे सरल या त्वल्लेखनापासुनी.

९

साध्याहि विषयांत आशय कधीं मोठा किती आढळे,
नित्याच्या अवलोकनें जन परी होती पहा आंधळे !
रांगोळी बघुनी इतःपर तरी होणें तयीं शाहणे,
कोठें स्वर्गसमक्षता प्रगटते हें नेहमां पाहणें !

१०

२२. काव्य कोणाचें ?

“कवे ! कोणीं हें काव्य लिहीयेलें ?”

“मींच—” कदिनें प्रतिवचन बोलिजेलें,

“बरे तर ! हें वाचून अतां पाहूं,

श्लोक सुन्दर यांतील सदा गाऊं.”

१

मनीं वाचक तों दंग फार झाला,

क्लृप्ति आढळली सरस एक त्याला;

म्हणे कविला “ही रम्य फार आहे !”

वदे कवि “ती मम क्लृप्ति परी नाहे.”

२

पुढें हृदयंगम पंक्ति एक आली,

वाचकाची तल्लीन वृत्ति झाली;

कवीला तो “शाबास !” म्हणे, त्यातें
कवी बोले “मम पंक्ति कीं नव्हे ते.”

३

पुढें वर्णन पाहून रेखलेलें,
वाचकाचें रममाण चित्त झालें;
कविस शंसी तो “धन्य !” अशा बोलें,
त्यास “वर्णन मम न तें” कवी बोलें.

४

“काव्य लिहिलें हें सत्य तूं असून,
‘नव्हे माझे हें-नव्हे तें’ म्हणून
सांगसी, तर परकीय कल्पनांतें
तुवां घेउनि योजिलें, गमे मातें.”

५

“नव्हे ऐसेंही ?” कवी वदे त्यातें,
“काव्य लिहिलें मीं खरें, परी मातें
शारदेनें जो मंत्र दिला कानीं,
तसें लिहिलें मीं;-काव्य तिचें मानीं !”

६

“दिव्य शक्तीनें स्फुरे गंध पुष्पीं,
रंग खुलतीही तिनें इन्द्रचापीं;
सृष्टिमाजी जें रम्य असे कांहीं
तीच कारण त्या शक्ति असे पाहीं.”

७

२३. नैर्ऋत्येकडला वारा

जे जे वात नभांत या विचरती पुण्यप्रदेशावरी
नैर्ऋत्येकडला तयांत वितरी सौख्यास या अंतरीं;
येतां तो मम चित्त हें विसरुनी प्रत्यक्ष वस्तुंप्रति,
अधोन्मीलित लोचनीं अनुभवी स्वप्नास्थिता मागुती !

१

तो वारा मम जन्मभूमिवरुनी येतो जवें वाहत,
हें माझ्या हृदयांत येउनि सर्वे मी ठाकलों चिन्तित;
माझ्या जन्मधरेचिया मग मनीं रूपास मी आणितों,
तीचे डोंगर उंच खोलहि नद्या डोळ्यांपुढें पाहतों.

२

मोठे उच्च, शिला किती पसरल्या सर्वत्र ज्यांच्यावरी,
तुंगें तीं शिरलीं यद्दीय शिखरें तैशीं नभाभीतरीं,
आस्वर्गात् चढतो सदोदित महात्म्यांचों जशीं मानसें,
या दृष्टीपुढते पुन्हां बघतसें अद्दीय ते हो असे !

३

ज्यांच्या रम्य तटांवरी पसरल्या झाड्या किती सुन्दर,
ज्यांच्या थोर शिलांतुनी धबधबा जातो तसे निर्झर
वाणांचे कविदुर्दशांमधुनिया ते ओष यावे जसे; -
या दृष्टीपुढते पुनः बघतसें अद्दीय ते हो असे !

४

त्यांचे उंच शिरांवरी विलसती किल्ले मराठी जुने,
देवी पालक त्यांतल्या मज पुनः धिक्कारिती भाषणें ! -
“ कोठें पूर्वज वीर धीर तव ! तूं कोणीकडे पामरा !
ये येथें इतिहासपत्र पडकें वाचूनि पाही जरा ! ”

५

जागोजाग विराजती चलजलें पाटस्थलें तीं किती,
केळी, नारळि, पोफळी, फणस ते, आंबे तिथें शोभती;
पक्षी त्यांवरुनी नितान्त करिती तें आपुलें कूजित,
स्वप्नीं हें बघतां फिरुनि, मन हें होतें समुत्कण्ठित.

६

जागोजागहि दाटल्या निविड कीं त्या राहत्या रानटी,
ते पाईरहि, खैर, किंजळ, तिथें आईनही वाढती,
वेली थोर इतमत्ततः पसरुनी जातात गुंनून् रे,
चेष्टा त्यांमधुनी यथेष्ट करिती नानापरो वानरें !

७

जन्मस्थान मद्दीय सुन्दर असे त्या मान्यकूटांतल्या
आनन्दें वनदेवता मधुर जीं गानें भलीं गाइऱ्या

मज्जन्मावसरास, तीं पवन हा वेगें पहा तेथुनी
मातें पोंचवितो, तयां अपुलिया पंखांवरी वाहुनी !

८

“ गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया प्रीती असे दाटली !
गाऊं या ! हृदयांत या अमुचिया कां स्फूर्ति ही वाढली ?
वाग्देवीसुत जन्मला अपुलिया ग्रामांत; यालागुनी
जैजैकार करा, सुरां परिसवा हा मंगलाचा ध्वनी ! ”

९

वेगानें जगदुद्धरानदिचिया तीरांहुनी वात तो
आशीर्वाद मदीय तातजननी यांचे मला आणितो;
वात्सल्यास तयांचिया परिसुनी माझ्या मनीं येतसें—
‘ तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें असें ! ’

१०

आईच्या नयनांत नित्य मग मी स्वर्गास त्या पाहतों,
तातांकावरि नित्य मी मग जगद्राज्यासना भावितों,
कां हो यापरि वाढलों फुकट मी ! हा-हंत ! मी नष्ट हा !
तान्हा बाळचि राहतों तर किती तें गोड होतें अहा !

११

जन्मा येउनि मीं उगा शिणविलें आई ! तुला हाय गे !
ताता भागविलें तुला फुकट मीं मत्पोषणीं हाय रे !
वार्धक्यां सुख राहिलें, विसरणें तुम्हांस कोणीकडे !
झालों कष्टद मात्र-या मम शिरीं कां वीज ती ना पडे ?

१२

पुष्पें वेंचित आणि गोड सुफलें चाखीत बागांतुनी
जेथें हिंडत शैशवीं विहरलों निश्चिन्त मी, तेथुनी—
हा वारा ममताप्रसाद मजला आजोळचा आणितों;
चित्तीं विह्वल होतसें स्मरुनि, मी मातामहां वन्दितों !

१३

बन्धूचींही मला तशीं पवन हा आशीर्विचें आणितो,
चिन्ताग्रस्त तदीय पाहुनि मुखा अश्रूंस मी गाळितों !

भाऊ रे ! तुजलागि लाविन कधीं मी हातभारा निज ?
तूतें सेवुनि मी सुखें मग कधीं घेईन का रे निज ? १४

श्वासांहीं लिहिलीं, विराम दिसती ज्यांमाजि बाष्पीय ते
प्रीतीचें बरवें समर्थन असे संस्पृह्य ज्यामाजि तें,
कान्तेचीं असलीं मला पवन हा पत्रें अतां देतसे;
डोळे झांकुनि वाचितां त्वरित तीं सम्मूढ मी होतसें ! १५

आतां प्रेमळ तीं पुनः परिसतो थोडीं तिचीं भाषणें,
चितीं आणुनि मी तिला अनुभवां गोडीं तिचीं चुम्बनें !
ओठां हालवितां न मी वदतसें मार्गील संवाद तो,
मी काल क्रमुनो असा, जड जगा काडीवजा लेखितो ! १६

नाहीं चैन तुला मुळीं पडत ना माझ्याविना मत्प्रिये ?
तूतें आठविल्याविना दिवसही माझा न जाई सये !
केव्हां येतिल तीं दिनें न करण्या ताटानुटी आपुली ?
केव्हां त्या रजनी ?— जियांत विसरूं मीतूंपणाला मुळीं ! १७

माझ्या जन्मधरेपुढें दिसतसे वाराशि विस्तीर्ण तो,
त्याचें रम्य तरंगताण्डव पुनः पाहूनि आल्हादतो,
जें हृद्रम्य तरंगताण्डव मला तैशपरी वाटतें,
अज्ञेयावरतीं जसें क्षणिक हें अस्तित्व हो खेळतें ! १८

या अब्धीविरतूनि जात असतां बाऱ्यांत नौकेंतुनी,
गाणीं, जीं म्हटलीं मला निजविण्या वारिस्थ देवीगणीं,
त्यांचे सूर अतां अलौकिक असे जे वात हा आणितो—
ते ऐकून अहा ! सुषुप्ति चिर ती ध्यायास मी इच्छितो ! १९

प्रीती या जगतांत कंटकयुता ही एक वल्ली असे,
शूलारोपणयूप त्यावारिल ही कीर्तिध्वजा कीं दिसे;

तेव्हां या जगतीं नकोत मजला ते भोग भोगायला,
वाटे नाटक शोकसंकुल असें जीवित्व हें याजला !

२०

देवी सागरिका ! तुम्हीं तर अतां तीं गायनें गाइजे,
त्यांच्या धुंद अफूगुणें किरकिऱ्या बाळास या आणिजे
निद्रा दीर्घ-जिच्यामधीं न कसलीं स्वप्नें कधीं येतिल,
ती निद्रा निजतां न मन्त्रयन हे ओले मुळीं होतिल !

२१

२४. भयचकित नमावें तुज रमणी !

भयचकित नमावें तुज रमणी,
जन कसे तुडविती तुज चरणीं ?

धु०

महाकवी, तत्त्वज्ञ, भूपती,
समरधुरंधर वीर धीरगति,
स्थितप्रज्ञ हरि उरीं कौडिती,
प्रसव तयांचा तूं जननी.

१

भूत निघाला तव उदरांतुन
वर्तमान घे अंकीं लोळण,
भविष्य पाही मुली, रात्रांदिन
तव हांकेची वाट मनीं.

२

तुझ्या कांतिनें चंद्र झळझळे;
फुला फूलपण मुली, तुजमुळें;
रत्नीं राग तुझा गे उजळे;
तुझ्यास्तवच ही प्रिय भगिनी !

३

२५. घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी !

घन तमीं शुक्र बघ राज्य करी,
रे खिन्न मना, बघ जरा तरी !

धु०

ये बाहेरी अंडे फोडुनि
शुद्ध मोकळ्या वातावरणीं,
कां गुदमरशी आंतच कुटुनी ?
रे ! मार भरारी जरा वरी.

१

प्रसवे अवस सुवर्णा अरुणा,
उषा प्रसवते अनंत किरणां,
पहा कशी ही वाहे करुणा
कां बागुल तूं राचितोस घरीं ?

२

फूल हसे कांट्यांत बघ कसें,
काळ्या ढगिं बघ तेज रसरसे,
तोत्र हिमांनुनि वसंतहि हसे,
रे, उघड नयन, कळ पळे दुरी.

३

फूल गळे, फळ गोड जाहलें,
बीज नुरे, डौलांत तरु डुले;
तेल जळे, बघ ज्योत पाजळे;
का मरणिं अमरता ही न खरी ?

४

मना, वृथा कां भीशी मरणा ?
दार सुखाचें तें हरि-करुणा !
आई पाही वाट रे मना,
पसरोनि बाहु कवळण्या उरीं.

५

२६. मरणांत खरोखर जग जगते !

मरणांत खरोखर जग जगते;
अधिं मरण, अमरपण ये मग तें.

धु०

अनंत मरणें अधीं मरावीं,
स्वातंत्र्याची आस धरावी,
मारिल मरणचि मरणा भावी,
मग चिरंजीवपण ये बघ तें.

१

सर्वस्वाचें दान अर्धीं करिं
सर्वस्वच ये स्वयें तुझ्या घरिं,
सर्वस्वाचा यज्ञ करीं तरि,
रे! स्वयें सैल बंधन पडतें. २

स्वातंत्र्याचा एकचि ठावा
केवळ यज्ञचि मजला ठावा;
यज्ञ मार्ग! हो यज्ञ विसावा!
का यज्ञाविण कांहीं मिळतें? ३

सीता सति यज्ञीं दे निज बळि,
उजळुनि ये सोन्याची पुतळी,
बळी देउनी बळी हो बळी,
यज्ञेंच पुढें पाउल पडतें. ४

यज्ञिं अहर्निश रवि धगधगतो,
स्वसत्त्वदानें पाश छेदितो,
ज्योतिर्गण नव जन्मुनि जगतो,
रे स्वभाव हा! उलटें भलतें. ५

प्रकृति-गती ही मनिं उमजुनिया
उठा वीर, कार्पण्य त्यजुनिया;
'जय हर!' गर्जा मातेस्तव या!
बडबडुनी कांहीं का मिळतें? ६

२७. झांशीवाली

रे हिंदूबांधवा, थांब या स्थळीं अश्रु दोन ढाळीं,
ती पराक्रमाची ज्योत मावळे इथें झांशीवाली. धु०

- तांबेकुलवीरश्री ती
 नेवाळकरांची कीर्ती,
 हिंदभूध्वजा जणुं जळती,
 मर्दानी राणी लक्ष्मीबाई मूर्त महाकाली ! १
- घोड्यावर खंघा स्वार,
 हातांत नंगि तवार,
 खणखणा करित ती वार
 गोऱ्यांची कोंडी फोडित पाडित वीर इथें आली. २
- कडकडा कडाडे विजली,
 शत्रुचीं लष्करें थिजलीं,
 मग कीर्तिरूप ती उरली,
 ती हिंदभूमिच्या पराक्रमाची इतिश्रीच झाली ! ३
- मिळतील इथें शाहीर,
 लवावितील माना वीर,
 तरु, झरे ढाळितिल नीर,
 ह्या दगडां फुटतिल जिभा कथाया कथां सकळ काळीं ! ४

२८. एक आकांक्षा

- हळु हळु हळु वर वर नभिं मेघशकल चाले,
 नील जलीं नाव काय मूक शांत हाले ? ध्रु०
- अरुण, जांभळी, सुनेरि
 लखलख करि कड रुपेरि,
 सायंतनिं हें पाहुनि नयन भरुनि आले ! १
- काय रम्य हें विमान
 ज्यांत बसुनि पुण्यवान
 वरि वरि वरि अपुल्या घरिं जावया निघाले ! २

पुण्यात्मे भवयात्रा

साधुनि तर्पुनि गात्रां

गांठति घर पाहुनि वर व्याकुळ मन झालें,

३

काय कधीं मजसमान

पुरुषास्तव ये विमान

हैं वाटुनि उर दाटुनि हृदय भारि झालें !

४

२९. मावळत्या सूर्याप्रत

मावळत्या दिनकरा, अर्घ्य तुज जोडुनि दोन्ही करां ! ध्रु०

जो तो वंदन करी उगवत्या,

जो तो पाठ फिरवि मावळत्या,

रीत जगाची ही रे सवित्या !

स्वार्थपरायणपरा.

१

उपकाराची कुणा आठवण ?

‘ शितें तोंवरी भुतें ’ अशी म्हण;

‘ जगांत भरलें तोंडपुजेपण,

धरी पाठिवर शरा !

२

असक्त पारि तूं केलिस वणवण,

दिलेंस जीवन, हे नारायण,

मनीं न धरिलें सानथोरपण.

समदर्शी तूं खरा !

३

प्रभु-सचिवा विरहीं मुखधूसर

होति दयामृदु नयनिष्ठुर कर

टाकुनि कारभार चंद्रावर

चाललास तूं घरा !

४

३०. एखाद्याचें नशीब

कांहीं गोड फुलें सदा विहरतीं स्वर्गागनांच्या शिरीं,
कांहीं ठेवितसे कुणी रसिकही स्वच्छंद हृन्मंदिरीं;
कांहीं जाउनि बैसती प्रभुपदीं पापापदावारि तें,
एखादें फुटकें नशीब — म्हणुनी प्रेतास झुंगारितें ! १

कोणी पर्वत आपुल्या शिरिं धरी हेमप्रभाशीतला,
कोणाच्या उदरामधून निघती मोठ्या नद्या निर्मला;
'कोणाला वनदेवता वरितसे मोदांत जी नाहते,
एखाद्यामधुनी परंतु जळती ज्वालानदी वाहते ! २

झाडें जोडुनि पत्रयुग्म फुटलें मेघांप्रती याचतीं,
स्वच्छंदें जलबिंदु तोंच सगळ्या पानांवरी नाचतीं;
सारीं पालवतीं, फुलें विहरतीं, शोभा वरी लोळते,
एखाद्यावर मात्र बीज पडुनी त्या जाळते पोळते ! ३

चाले खेळ असा जगांत; बहुधा सौख्यांत सारे जरी,
एखादा पडतो तसाच चुकुनी दुःखार्णवीं यापरी;
षाही कोण अशा हताशहृदया ? जो तो असे आपला,
देवा ! तूं तरि टाकि अश्रु वरुनी, त्यासाठिं तो तापला ! ४

३१. विरामचिन्हें

जेव्हां जीवनलेखनास जगतीं प्रारंभ मीं मांडिला,
जो जो दृष्टिंत ये पदार्थ सहजीं वाटे हवासा मला !
बाल्याची पहिली अशी बदलली दृष्टी सदा बागडे,
तेव्हां ' स्वल्पविराम ' मात्र दिसती स्वच्छंद चोहींकडे ! १

आहे काय जगांत ? काय तिकडे ? हें कोण ? कोठें असे ?
सांगा ईश्वर कोण ? त्या पलिकडे तें काय ? केव्हां ? कसे ?
जें तें पाहुनि यापरी भक्तसे; दृक्संशयें टाकित,
सारा जीवनलेख मी करितसें तें ' प्रश्नचिन्हां ' कित ! २

अर्धांगी पुढती करी वश मना, शृंगारदेवी नटे,
अर्धें जीवन सार्थ होइल इथें साक्षी मनाची पटे;
प्रेमानें मग एकजीव बनतां भूमीवरी स्वर्ग ये !
केला ' अर्धविराम ' तेथ; गमलें येथून हालूं नये ! ३

झाली व्यापक दृष्टि; चित्त फिरलें साश्चर्य विश्वांतरीं
दिक्कालादि अनंतरूप बघतां मी होत वेड्यापरी !
सूक्ष्मस्थूलहि सारखी भ्रमविती; लागे मुळीं अंत न,
त्या काळीं मग जाहलें सहजची ' उद्गार ' वाची मन ! ४

आशा, प्रेम, नवीन वैभव, तशी कीर्तिप्रभा, सद्यश,
हीं एकेक समर्थ आज नसतीं चित्ता कराया वश !
सर्वांचा परमोच्च संगम चिरं जेथें असे जाहला,
देवा ! ' पूर्णविराम ' त्या तव पदीं दे शीघ्र आता मला !

३२. पुनर्विकसन

दयाघना ! विनति करित मन तुज हें चिरविरहें तापतां !
धन्य विश्वरचना ही । यथासांग सर्व काहिं साक्षात् (स्थूल प्रती)
न्यून जीत मुळिं नाहीं । मत्सरेंहि पाहता !

वस्तुवस्तुमात्राला । नाशकाल जरि दिधला,
जरि फिरुनी उदयाला । काल असे तत्त्वतां ! २

अस्तंगत सूर्याला । सुप्रभात उदयाला,
शुक्लपक्षिं चंद्राला । फिरुनि वरी पूर्णता ! ३

५२ : प्रवाहिनी

वर्षाऋतु समयाला । प्रतिवर्षीं ये चपला,
प्रतिवसंत वृक्षाला । जन्म नवा आणिता ! ४

भरतीचा नियतकाल । जलधीचे हरित हाल
रात्रीं नक्षत्रजाल । वरि नवी अपूर्वता ! ५

पाहुनि हें नवविकसन । सुप्रसन्न होई मन,
परि विचारि दीनवदन । बालक हा नेणतां ! ६

या मदीय चिरनिराश । जीवन्मृत मानसास
पुनरपि उमलावयास । काल दिला कोणता ? ७

३३. परमाणूंचें कार्यमाहात्म्य

गिरिशिखरें खरतांना त्यांतुनि कण वाळूचे पडतात,
महासागरोदरीं तेथुनी विश्रांतीस्तव दडतात; १

कालमापनास्तव जन त्यांना घटिकायंत्रां भरतात,
क्षणाक्षणासह एक एक ते खालीं भरभर झरतात; २

गिरिस्वरूपा उन्नतिच्या ते करिती देहांची घटना,
विस्तारास्तव शय्यारचना मग करणें लागे त्यांना; ३

झटति अनंतर अनंतांतही शोधायास्तव परिमाणा,
कालस्वरूप कालाचीही मोजिति घटका भरतांना; ४

निजकवनाचें मसिलेखन हें, पुसुनि न जावें क्षुद्र तरी;
'गोविंदाग्रज' यास्तव त्यावारि वाळूचे कण हे पसरी. ५

३४. तडाग असतों तर--

विमल चंद्रिका क्षितिजावरतीं,
तरल तारका चमचम करिती,
दिव्य लोकिंची रुचिरा शांती,
तुडुंब भरली गगनांत;

१

ग्रहाग्रहावर भरलें तेज,
तेजाची लयलूटच आज,
रात्रीचा शेवटला साज

देव करिती जणुं स्वर्गांत.

२

तेज दाटलें, शांति दाटली,
सौंदर्याची वेलहि फुलली;
प्रेमाच्या नव पुष्पीं नटली
कविच्या हृदयांत.

३

मंद तेज अनीवरते तें
मधु एकांता वाढवितें तें,
त्यांतहि वारा हळूच हाले.

निर्भर रुचिरानंदांत.

४

या समयीं जर तडाग असतों;
रम्य दिव्य तें रेखित बसतों;
हीच शांतता अशीच धरितों.

शुभ्र जलाच्या हृदयांत.

५

सौंदर्यानें जीवन बाणे,
 प्रेमजागृती हो मग त्यानें,
 लहरीवर हें लिहुनी गाणें,
 दिवसा वसतों मग गात.

६

चित्रकराला कविरायाला,
 अशक्य जें कां उठवायाला,
 सौंदर्याच्या नव नव लीला,
 त्या उठल्या मम हृदयांत.

७

३५. पारवा

भित्त, खचली, कलथून खांब गेला,
 जुनी पडकी उद्ध्वस्त धर्मशाळा;
 तिच्या कौलारीं वसुनि पारवा तो
 खिन्न नीरस एकांतगीत गातो.

१

सूर्य मध्यान्हीं नभीं उभा राहे,
 धार मंडळ त्याभंवतिं घालिताहे,
 पक्षि पानांच्या शांत सावल्यांत
 सुखें साखरझोपेंत पेंगतात.

२

तुला नाहीं परि हौस उडायची,
 गोड हिरव्या झुबक्यांत दडायची,
 उष्ण झळया बाहेर तापतात.
 गीतनिद्रा तव आंत अखंडीत.

३

चित्त किंवा तव कोंवळ्या विखारें
 दुखतखुपतें का सांग, सांग वा रे!
 तुला कांहीं जगतांत नको मान ?
 गोड गावें मग भान हें कुठून ?

४

झोंप सौख्यानंदांत मानवाची
 पुरी क्षणही कोठून टिकायाची ? चुकप.....
 फिरे माझ्या जगतांत उष्ण वारं
 भान त्याचें कोठून तुला वारं ? कर्ना ६

३६. औडुंबर

ऐल तटावर पैल तटावर हिरवाळी घेउन
 नि ठासांवळा झरा वाहतो ब्रेटाबेटांतुन. १

चार घरांचें गांव चिमुकलें पैल टेकडीकडे;
 शेतमळ्यांची दाट लागली हिरवी गरदी पुढें. २

पायवाट पांढरी तयांतुनि अडवीतिडवी पडे;
 हिरव्या कुरणांमधुन चालली काळ्या डोहाकडे. ३

झांकलुनी जळ गोड काळिमा पसरी लाटांवर;
 पाय टाकुनी जळांत बसला असला औडुंबर. ४

३७. गवताचें गाणें

परस्पराकंठीं हात	घालुनिया बसलों गात	
एको ना एको कोणी	हीं अमुचीं वेडीं गाणीं	
उच्छृंखल ओढा चाले,	उच्छृंखल मारुत डोले,	
उच्छृंखल अभ्रें झालीं,	उच्छृंखल अमुचो बोली.	
अर्थ त्याचा कुणा जरी	कळे न, परवा काय तरी ?	
ज्ञान असो अज्ञानच हे	गोड अम्हां अमुचें आहे	१

५६ : प्रवाहिनी

स्वर्गांतुनि आली आई,
ती वदली “ लाला लाला
वारा, पाउस, ऊन गडे
पंख पाचुचे तुम्हांहि ते
या जननीवचनीं धालों,

*

पवनाच्या आंदोलांत
आलिंगुनि आम्हांला ते
परस्परां चुंबित जावें,
झोंक्यावर झोंके घ्यावे,

*

उंच कड्यावरती कोणी
खोल दरी अंधारांत
एक परी अमुचें गीत.
द्वैताला ठावच नाहीं,
प्रेम बनून जीवेंभावे

मंजुरवें आम्हां बाही.
या या रे नाचायाला. ”
नाचनाचती स्वैर पुढें
या उडवित येथें तेथें
नाचत वर आलों आलों

२

*

*

देवदूत होते गात.
हालविती गद्गद हातें.
नाचावें, मंजुळ गावें;
सृष्टीशीं समरस व्हावें.

३

*

*

प्रेमाचीं बसवी ठाणीं.
तेथेंही कोणी झुलत,
सर्वांचें एकच चित्त.
प्रेम दिसे ज्या त्या ठायीं,
प्रेमाला शोधित जावें.

४

३८. अज्ञात नाथास

आहेस तूं जर्गी हें खोटें खरें न ठावें.
नाथा, तथापि तूतें मी बाहतें स्वभावे.

येशील का कुठूमी केव्हां कसा कळेना,
मी जागच्याच जागीं शोधित तूज धावें.

स्वर्गांतुनी मनाच्या घे झोत भावगङ्गा,
अन् ही सदाशिवाच्या शीर्षीच शान्ति पावे.

जाऊनि दूर राया, लोपे मनीं न माया,
काषायवेष का या हृत्सङ्गिनीस भावे ?

भाण्डार लूटवाया केले प्रयास वाया,
सौभाग्य अन्तरींचें वाढे तुझ्या प्रभावे !

प्रीतीच ज्योत ज्याची तो दीप जन्म माझा,
गाभारियांत तूझ्या नन्दादिपें जळावें.

काळीज धुग्धुगे तों कर्तव्य हें टळेना,
अन् गात गात व्हावें हेंही तुझ्याच नावें.

जात्याच दुर्बला मी, मगदूर काय माझा ?
स्वामी, धरूनि हातीं वेडीस चालवावें.

कोठें घरीं, वनीं वा दर्यावरी, रणीं वा,
सामीप्य गाढ तूझें चित्तीं सदा पटावें.

येवो अथाङ्ग पाणी, वारा असो तुफानी,
जावो पुढेंच तारूं, बैसोत हेलकावे !

कान्ती तुझ्या स्मिताची सञ्जीवनीच माझी,
रे, मृत्युभीति चित्तीं प्रीतीसर्वें न मावे.

३९. साशीर्वाद निरोप

‘ ताता ’ ! मारित हाक लाडिक अशी धावूनि आलास तूं,
 होतो वाचित मी चिडूनि म्हटलें ‘ जा ! देशि का त्रास तूं ? ’
 झालें खर्कन तोण्ड वाइट तुझे, तत्काळ येई रडें,
 अन् वेगें फिरलास तूं परतुनी जायास कोणिकडे—
 तों पाठीवरती कडाडुनी बसे चाबूक तैशापरी
 मी खुर्चीवरुनी त्वरेंच उठलों दुःखावुनी अन्तरीं,
 घेई मी उचलूनि अङ्ग तंव तों थोडें दिसे तापलें,
 जीवा चैन नसे तुझ्या म्हणुनि ना आलास ‘ ताताकले ? ’...

आतां तूं असशी सुखी, विसरुनी गेलास तें मागलें,
 मी मोठा, मजला न तें विसरवे, जीवास तें लागलें;
 घ्यावी धाव तुवा अशी मजकडे अन् मीं करावें दुरी ?
 —बाळा जाउं नको दुरी भरभरे रे प्रेम माझे उरीं !
 जातां ख्यात करावया पण पुढें तूं जा दुरी, खन्त न.
 साशीर्वाद निरोप घे, करिन मी तूजें यशाश्चिन्तन.

४०. रामद्वारीं

काशीहुनी मी अयोध्येस जाई
 श्रीरामाच्या मन्दिरीं ध्यान पाहीं,
 पाहीं तेथें मी महाराष्ट्रियास,
 आनन्दानें चित्त पावे विकास.
 पृच्छा केली मीं मराठींत त्याला
 वृद्धाचा त्या जीव उत्फुल्ल झाला,
 वाटे कोणी लाभला आप्तमित्र
 त्या भेट्तीची माधुरी ती विचित्र.

होता पूर्वी काय गोदातटींचे ?
 सेवेसाठीं येथ आला कधींचे ?
 वर्षे गेलीं कानपूरांत कांहीं
 अन् वार्धक्यां राहतां रामपायीं ?
 पोरेंबाळें तीं कुठें ? कोण कोण ?
 साङ्गा पत्ते ठेवितों मी टिपोन,
 यात्रेमाजी भेट त्यांचीहि घेतों—
 त्याची चर्या पालटे जों वदे तोः—
 ' माता रामो मत्पिता रामचन्द्रः
 स्वामी रामो मत्सखा रामचन्द्रः
 सर्वस्वं मे रामचन्द्रो दयालु-
 नान्यं जाने नैव जाने न जाने '
 होती मातें पाठ ती रामरक्षा,
 चित्तीं आतां बाणली ती विवक्षा;
 दोषांचीहि संपली येथ भाषा
 लागे रामीं दृष्टिं तेथेंच आशा.

चरित्रविषयक, अर्थनिर्णायक व अवांतर टिपा

[सूचना : ओळीचा क्रमांक पृष्ठावरील नसून त्या त्या कवितेतील आहे]

१ ज्ञानेश्वर (इ. स. १२७५-१२९६) :

ज्ञानेश्वर मराठीचे सर्वश्रेष्ठ संतकवि होत. ते पैठणजवळील अपेगांवचे राहणारे, त्यांच्या वडिलांचे नांव विठ्ठलपंत आणि आईचे नांव रघुमाबाई. या दंपतीस निवृत्तिनाथ, ज्ञानदेव व सोपानदेव हे तीन पुत्र आणि मुक्ताबाई ही एक कन्या होती. ' निवृत्ति, ज्ञानदेव, सोपान, मुक्ताबाई । एकनाथ, नामदेव, तुकाराम ' या सर्वश्रुत वारकरी भजनांत अगदीं आरंभीं याच चौघां भावंडांचीं नांवे आहेत. त्यावरून त्यांची थोरवी लक्षांत येईल.

ज्ञानेश्वरांनीं श्रीमद्भगवद्गीतेवर भावार्थदीपिका ही ओवीबद्ध मराठी टीका लिहिली आहे. ती लिहितांना त्यांचे वय अवघे पंधरा वर्षांचे होते. यावरून त्यांच्या ईश्वरदत्त प्रतिभेची सहज कल्पना येईल. याच टीकेला सर्वसाधारण जन ज्ञानेश्वरी या नांवाने ओळखतात. मूळ गीतेतील तत्वांचे मराठीत स्पर्शकरण करतांना ज्ञानेश्वरांनीं उपमा, उत्प्रेक्षा, रूपके, दृष्टान्त इत्यादि अलंकारांचा एकसारखा वर्षाव केला आहे. त्यामुळे तत्त्वज्ञानाला काव्याची जोड मिळून मूळ संस्कृत ग्रंथापेक्षां मराठी टीका विशेषच सरसरमणीच झाली आहे. ज्ञानेश्वरांनीं अलंकारांत ज्या प्रसंगांची योजना केली आहे, ते वाचकांच्या नित्याच्या अवलोकनांतले आणि परिचयाचे असल्यामुळे त्यांची टीका अतिशय हृदयंगम झाली आहे.

या टिकेशिवाय अनुभवामृत आणि चांगदेवपासष्टी हे दोन ओवीबद्ध ग्रंथ व हरिपाठाचे अभंग ज्ञानेश्वरांच्या नांवावर मोडतात. ओवीबद्ध ग्रंथांत ज्ञानेश्वरांचे विद्वत्त्व प्रकट झाले आहे तर अभंगांत त्यांच्या अंतःकरणांतील भावाविष्कार उतरला आहे. अभंगांत विठ्ठलमूर्तीचे माहात्म्य विशेष आहे. ज्ञानेश्वरांत विठ्ठलाचा उल्लेखहि नाही. त्यामुळे कांहीं संशोधक अशी शंका घेतात की, ओवीबद्ध ग्रंथ लिहिणारे ज्ञानेश्वर आणि अभंग रचणारे ज्ञानेश्वर या दोन भिन्न व्यक्ति असाव्यात. परंतु महाराष्ट्रांतला वारकरी पंथ मात्र ज्ञानेश्वर एकच होते असे मानतो.

१ रसिकांस—

हा उतारा ज्ञानेश्वरीच्या पहिल्या अध्यायाच्या प्रारंभीं प्रास्ताविक म्हणून आहे. तो सर्वस्वी स्वतंत्र आहे. त्यावरून ज्ञानेश्वरांच्या नैसर्गिक काव्यशक्तीची कल्पना

येईल. गुरु निवृत्तिनाथ आणि श्रोतृवृंदांतील संत समक्ष बसले आहेत. ज्ञानेश्वर त्यांना आपली टिका समजावून सांगत आहेत. ते माना डोलावून ज्ञानेश्वरांना उत्तेजन देत आहेत. असा प्रसंग डोळ्यांपुढे कल्पून हा उतारा अभ्यासावा. यांत ज्ञानेश्वरांचे प्रेमळ आणि नम्र व्यक्तिमत्त्व प्रतिबिंबित झाले आहे.

ज्ञानेश्वरांच्या लेखनशैलींत विषयप्रतिपादनाची प्रसन्नता, अर्थाची स्पष्टता, अलंकारांची योजकता व त्यांत प्रकट झालेली त्यांच्या प्रज्ञेची सूक्ष्मता हे गुण प्रामुख्याने आढळतात.

- पृ. १ ओ. १ शारादियोचिये चंद्रकळे-माजीं—शरदूकृतूंतिल चांदण्यांत.
- २ मनें मवाळें—हळुवार अंतःकरणानें;
चकोरतलगे—चकोराचीं पिलें.
- ५ व ६ हें (गीतेंतलें तत्त्वज्ञान) खरोखर शब्दांशिवाय सांगितलें जातें, इंद्रियांना न कळतां हें अनुभवास येतें, आणि शब्द कानांवर पडण्यापूर्वीच त्यांचा आशय आकलन केला जातो.
- ७ कमळदलें नेणती—कमळांना कळत नाहीं.
- ८ परी—प्रकार;
सेविती—सेवन करणारे, रसिक.
- ९ ठावो न सांडितां—जागा न सोडतां,
चंद्रु प्रगटतां—उगवता चंद्र.
- ११ व १२ ऐसेनि...आथिला—तेव्हां याप्रमाणें गांभीर्य आणि स्थैर्य यांनीं ज्याचें अंतःकरण युक्त असेल.
मानूं जाणे—मान्य करणें, जाणतो.
इये—म्ह० (या गीतेला)
- १३ अर्जुनाचिये...होती—अर्जुनाच्या पंक्तीस बसण्यास जे योग्य असतील.
- १४ तिहीं संतीं—त्याच सज्जनांनीं.
- १५ व १६ (येथें ज्ञानेश्वरांचा विनय व्यक्त झाला आहे. ते म्हणतात मीं श्रोत्यांच्या योग्यतेचा प्रश्न उपस्थित केला)

- पृ. १ ओ. १५ व १६ यांत अवास्तव सलगी झाली खरी. परंतु ते सर्वश्रेष्ठ व उदारहृदय आहेत म्हणूनच मी त्यांच्या चरणांना लागून ही विनंती केली आहे.
- १८ आधी—(' अस्ति ' असून) असतो.
- १९ तैसा...सज्जनीं—तुम्हा सज्जनांकडून माझा स्वीकार केला गेला आहे.
- २० तर माझे उणे सहज सहन करा अशी प्रार्थना कशास करूं ?
- २१ आणीक—दुसरा; अन्य.
- गीतार्थुं...पाहें—(संस्कृत) गीतेचा अर्थ (सामान्य मराठीत) आणू पाहात आहे.
- २२ ते अवधारा... म्हणौनिचां—म्हणूनच ते (भाषांतर) सावध ऐका अशी विनंती आहे.
- पृ. २ ओ. १३ हें म्ह० (गीतेचें मराठीकरण)
- अनावर—आवरण्यास कठीण; माझ्या आंवाक्याबाहेरचें.
- वाचांचि धिंवसा—भलताच धाटपणा.
- उपनला—उत्पन्न झाला.
- २४ नाहींतर सूर्याच्या प्रकाशापुढें काजव्याची शोभा ती काय ? मूळ संस्कृतार्थ हा सूर्यासारखा तर मराठी अर्थ हा काजव्यासारखा असा आशय. खद्योत—काजवा.
- २५ व २६ (विशाल) समुद्रांत (चिमुकली) टिटवी आपल्या (इवल्याशा) चोर्चिं माप शिरवून बघते. तसेंच माझ्यासारख्या अज्ञ मनुष्यानें या कार्यास प्रवृत्त होणें आहे.
- २७ व २८ ऐका, आकाशाला कवळावयाचें असेल तर कवळणारानें त्यापेक्षां मोठे झाले पाहिजे.
- अपाडु हें—हें (कार्य) आटोक्याबाहेरील आहे.
- निर्धारितां—विचार केला तर.
- २९ हें—म्ह० गीतेतील तत्त्वज्ञान. अपार—निर्मर्याद.
- कैसेनि कवळावें—(मराठीत) कसें आणावें.
- धवळावें—ढवळावें, घुसळावें.

पृ. २ ओ. ३०

मशक—मच्छर. मच्छरानें आकाशाला मुठींत कसें बरे ठेवावे (ओव्या ९ ते १९ मधे ज्ञानेश्वरांनीं निरनिराळ्या दृष्टान्तांनीं आपला विनय व्यक्त केला आहे.)

... .. ३१

सधरु—धीरानें.

... .. ३२

श्रीगुरु—(म्ह०) निवृत्तिनाथ. हे ज्ञानेश्वरांचे ज्येष्ठ बंधु व गुरु.

... .. ३४

(येथें ज्ञानेश्वरांची नम्रता दिसते) ते विनयानें म्हणतात, “ मी मूर्ख असलों आणि यदाकदाचित् हें कार्य करतांना माझ्याकडून अविचार घडला (मला नीट अर्थ उमगला नाही आणि मी अविचाराच्या अंधारांत चांचपडूं लागलों) तरी त्यांतून मला सन्या अर्थाचा मार्ग दाखविण्यासाठीं संतांच्या रूपेचा दिवा उजळलेला आहे. ”

... .. ३७

सिद्धसरस्वती—प्रत्यक्ष सरस्वती.

तरी...भारती—तर मुक्याला वाचा फुटते.

... .. ३८

एथ.....कायी ! — एकेका वस्तूचे ठिकाणीं असें विशिष्ट सामर्थ्य असतें, तेव्हां त्याच्या परिणामानें आश्चर्यचकित होण्याचें कांहीं कारण नाही.

... .. ३९

कामधेनु ज्याच्यापाशीं असते त्याच्या इच्छा पूर्ण होतात असा संकेत आहे. येथें ज्ञानदेवांनीं अप्रत्यक्षपणें आपली गुरुमाउली आपल्या सर्व इच्छा तृप्त करण्यास समर्थ आहे असें सूचित केले आहे.

... .. ४०

म्हणऊनि.....इये—म्हणूनच मी (ज्ञानेश्वर) ही मराठी टीका लिहिण्यास प्रवृत्त झालों आहे.

... .. ४१

न्यून—उणें

... .. ४२

सरतें करूनि ध्यावे—प्रसंगोचित सुधारून ध्यावे, कमीअधिक आपणच पाहावे.

... .. ४३

तुम्हीं.....बोलेन—तुम्हीं उत्तेजन दिलें म्ह० हुंकार दिला, माना डोलावल्या कीं मला उत्तेजन मिलेल.

पृ. २ ओ. ४४

चेष्टे—हालचाल करतें.

सूत्रार्थीन—सुताच्या ताबेदारति.

दारुयंत्र—कळसूत्री बाहुलें.

... .. ४५ व ४६

(येथें ज्ञानेश्वरांचा अत्यंत विनीत भाव दिसतो) ते म्हणतात, “मी तुम्हां श्रोत्यांचा अनुग्रहित आहे. मी तुमचा अंकित आहे. तुम्हांला रुचेल त्याप्रमाणें तुम्हां मला अलंकृत करा. ”

२ संत :

गीतेच्या बाराव्या अध्यायातील ‘ अद्वेषा सर्वभूतानां ’ या तेराव्या श्लोकावर भाष्य करतांना ज्ञानेश्वरांनीं सत्पुरुषांचीं लक्षणें सांगितलीं आहेत. हा भाग तेथूनच घेतला आहे. खरा संत कोण तें यावरून दिसेल.

पृ. ३ ओ. १

कहीं—कुठें.

... .. २

चैतन्याला ज्याप्रमाणें ‘ हा आपला व हा परका ’ असा भेदभाव शिवत नाही त्याप्रमाणें जो असतो.

... .. ५ व ६

ज्याप्रमाणें प्राणवायु मी राजाच्या शरीरांत राहून पण दरिद्राच्या शरीरांत राहणार नाही असें म्हणत नाही त्याप्रमाणेंच जो भेदभाव न करतां सर्वांवर रुपा करतो.

चाळू—चालना देणें, चलित करणें.

परोंतें ग.ळू—पलिकडे टाकून देऊं.

प्राणु—प्राणवायु.

... .. ७ व ८

पाणी ज्याप्रमाणें ‘ गाईची तहान हरण करीन पण वाघाला विष होऊन मारीन ’ असें कधीं म्हणत नाही. तोच—पाणी.

... .. १०

रुपेसी धात्री—धात्री म्ह० दाई. अर्थात् जो समभावानें दाईप्रमाणें रुपा करतो.

... .. ११

आणि... .. म्हणे—ज्याला ‘ हा मी व हें माझे ’ ही (स्वार्थाची व अहंकाराची) भाषा ठाऊक नसते.

... .. १३ व १४

त्याप्रमाणेंच क्षमेच्या बाबतींत जो पृथ्वीच्या बरोबरीचा असतो आणि जो संतोषास आपली मांडी घर म्हणून देतो (अर्थात् जो क्षमाशील व संतुष्ट असतो).

पवाडु—कीर्ति (अर्थात् क्षमेद्यावत जो पृथ्वीप्रमाणे कीर्तिवंत आहे).

उत्संग—मांडी.

पृ. ३ ओ. १५

(चेथून पुढे ' संतुष्टः सततं योगी ' या चवदाव्या श्लोकावरील भाष्य आहे.)

वार्षियेवीण—पावसाच्या वर्षावावांचून.

निर्भरु—परिपूर्ण, तुडुंब.

... .. १६

निरुपचारु—उपचाराशिवाय; आपोआप.

... .. १७

जो प्रतिज्ञापूर्वक आपले अंतःकरण ताब्यांत ठेवतो.

आण—प्रतिज्ञा; शपथ.

धरी अंतःकरण—अंतःकरण आवरून धरतो.

... .. १८

साचपण—खरेपण, सत्यता.

... .. १९

जीवु परमात्मा—जीव व शिव.

... २१

योगसमृद्धि होऊनि—योगयुक्त होऊन, योगी होऊन.

निरवधि—सर्वस्वी; पूर्णतया.

... .. २३

निर्वाळलेचाही—बळकट झाल्यामुळे, दृढ झाल्यामुळे.

चांगु—चांगल्या प्रकारे.

... .. २४

अनुरागु—भक्ति.

तरि... जया—माझ्या भक्तीच्या प्रेमांत जो रंगला आहे.

३ प्रसाददान :

अठरावा अध्याय पूर्ण झाल्यानंतर उपसंहारांत ज्ञानेश्वरांनीं परमेश्वरापाशीं पुढील प्रसाददान मागितलें आहे. त्यांत त्यांच्या उदार अंतःकरणार्थे व विशाल वृत्तीचे दर्शन घडतें.

पृ. ४ ओ. १ व २

आतां अखिल विश्वाचा आत्मा जो परमेश्वर त्यानें माझ्या या वाङ्मययशानें म्हणजे भावार्थदीपिकेनें संतुष्ट होऊन मला एवढेच प्रसाददान द्यावे—

... .. ३ व ४

कीं दुर्जन आपल्या वक्रदृष्टीचा त्याग करोत आणि त्यांच्या ठिकाणीं सत्कार्यासंबंधींची प्रीति वृद्धिंगत होवो, व सर्व प्राणिमात्रांत जिवाभावाची मित्रता उत्पन्न होवो. व्यंकटी—वक्रदृष्टि.

पृ. ४ ओ. ५ व ६ पापाचा अंधार नाहीसा होवो, आणि विश्व स्वधर्माच्या प्रकाशानें उज्ज्वल होवो, व प्राणिमात्रापैकीं ज्यास जी इच्छा असेल ती पूर्ण होवो.

दुरित—पाप.

... .. ७ व ८ आणि जे जे मंगल असेल त्याचा त्याचा वर्षाक करणारा जो संतसमाज तो या भूतलावर या प्राणिमात्राला सदैव भेटो.

मांदियाळी—समुदाय.

अनवरत—सदैव.

... .. ९ व १० हे संत म्हणजे (जणूं कांहीं) चालते कल्पवृक्षच किंवा त्यांचे अंकुर आहेत, किंवा हे चैतन्यरूपी चिंतामणींचे गांव आहेत, किंवा हे अमृताचे बोलते सागरच आहेत.

अरव—अंकुर.

अर्णव—सागर.

(कल्पवृक्ष व चिंतामणि कामधेनुप्रमाणेच इच्छा तृप्त करतात असा संकेत आहे.)

... .. ११ व १२ (हे संत म्हणजे) कलंकहीन चंद्रमे आहेत किंवा तापहीन सूर्य आहेत. ते सर्वांचे सतत सोयरे होवोत.

१ एकनाथ (इ. स. १५३३-१५९९) :

एकनाथांच्या जन्मशकाबद्दल दोन मते आहेत. एका मतानुसार त्यांचा जन्म इ. स. १५४८ मध्ये झाला. परंतु परंपरागत मतानुसार तो इ. स. १५३३ मध्ये झाला. तेव्हां तोच मानणें रास्त होय. नाथांचे आईबाप त्यांच्या बालपणीच वारले. तेव्हां त्यांचे संगोपन त्यांचे आज्ञे चक्रपाणी यांनीं केले. नाथ हे पैठणचे राहणारे. तेव्हां पैठण संस्कृत विद्येचे माहेरघर होते. साहजिकच नाथांसारख्या बुद्धिमान् आणि श्रद्धावन्त व्यक्तींच्या मनावर त्या विद्येच्या संस्कृतीचे संस्कार झाल्यावांचून राहिले नाहींत.

नाथांचे गुरु जनार्दनस्वामी. हे देवगडास असत. त्यांच्याकडून नाथांना प्रपंच करून परमार्थ कसा साधावा ही शिकवणूक मिळाली. नाथांच्या पत्नींचे

६८ : प्रवाहिनी

नांव गिरिजाबाई. या दंपतीस दोन मुली व एक मुलगा झाला. मुलगा हरि पांडित संस्कृत भाषेचा अभिमानी होता. नाथ मराठीत ग्रंथरचना करतात हे त्याला मान्य नव्हते. म्हणून आरंभी आरंभी त्याने नाथांशी विरोध केला. परंतु पुढे लवकरच हा विरोध मावळला व पितापुत्र यांचा एकोपा झाला. कविवर्य मुक्तेश्वर हा नाथांच्या थोरल्या मुलीचा मुलगा. आजाने आध्यात्मिक ग्रंथ रचून मराठीस समृद्ध केले, तर नातवाने आख्यानक ग्रंथ रचून तिला संपन्न केले.

नाथांचे बहुतेक आयुष्य पैठणांत गेले. इ. स. १५७० ते १५७३ त्यांचे वास्तव्य उत्तरेत काशीस होते. तेथेच त्यांनी आपला भागवत हा ग्रंथ लिहून पूर्ण केला. सुखातीस तेथील कर्मठ पांडितांकडून नाथांच्या ग्रंथरचनेच्या कार्यास खूप विरोध झाला. परंतु तो लिहून होतांच त्याच विरोधकांनी पालखीतून त्या ग्रंथाची मिरवणूक काढली. अशा रीतीने नाथांना ग्रंथकार म्हणून बहुमान मिळाला.

नाथ हे शांति, दया, अक्रोध, समता इत्यादि गुणांमुळे साक्षात् स्थितप्रज्ञच होते असे म्हणण्यास हरकत नाही. त्यांचे हे सद्गुण प्रदर्शित करणाऱ्या अनेक कथा आज पिढ्यान्पिढ्या महाराष्ट्रांत प्रचलित आहेत.

। एकनाथांनी विपुल व विविध ग्रंथरचना केली आहे. त्यांत चतुःश्लोकी भागवत, रुक्मिणीस्वयंवर, भावार्थ रामायण आणि एकादश स्कंदावरील टीका म्हणजेच सुप्रसिद्ध एकनाथी भागवत हे ग्रंथ प्रमुख होत. एकनाथी भागवत ही भागवताच्या एकादश स्कंदावरील मराठी टीका होय. हिचे स्वरूप अतिशय प्रचंड आहे. एकनाथ जेव्हां झाले तो काळ महाराष्ट्राच्या राजकीय, सामाजिक व धार्मिक दुरवस्थेचा होता. त्या काळी नाथांनी आपल्या सदाचरणाने व ग्रंथ-लेखनाने जनतेला सन्मार्ग दाखवला म्हणून त्यांचे व त्यांच्या ग्रंथांचे माहात्म्य विशेष आहे.

एकनाथांची वाणी धरिगंभीर आहे. तत्त्वप्रतिपादनाची त्यांची शैली साधी व सरळ आहे, त्यामुळे संसारी जनांत त्यांचे भागवत प्रिय आहे.

४ संस्कृत आणि मराठी :

या उतान्यांतील कांहीं भाग २९ व्या व कांहीं भाग १३ व्या अध्यायांतील आहे. त्यांच्या काळी संस्कृतज्ञ पांडितांकडून मराठी ग्रंथरचनेस विरोध होत असे. मराठी भाषेची ते 'प्राकृत, प्राकृत' म्हणून हेटाळणी करीत. नाथ संस्कृत व मराठी या दोन्हींचे अभिमानी होते. येथे त्यांनी निरनिराळ्या उपमादृष्टान्तांनी मराठीची वकिली केली आहे.

- पृ. ५ ओ. २ अहंता.....परमार्थी—परमेश्वरप्राप्तीच्या मार्गांत हा अहंकार म्हणजे पाप आहे.
- ३ वैरागर—रत्नांची खाण; अवचट्टे—एकाएकी; अनर्घ्य—मूल्यवान्.
- ४ सांडावें—टाकावें.
- ५ सामान्य लोकांना संस्कृत भाषा शिकण्यास कठीण असल्यामुळे 'संस्कृत-आटाटा' म्हणजे ती शिकण्याचा व कळण्याचा 'खटाटोप' असा प्रयोग केला आहे.
- ८ भाषेला महत्त्व नसून तिच्यातील विषयाला महत्त्व आहे हा आशय.
- ९ रिगिम्—प्रवेश.
- १० प्राकृत—बहुजनसमाजाची बोली अर्थात् येथे मराठी.
- ११ सूर्याच्याच प्रकाशांत सूर्याचे दर्शन होतें. त्याचप्रमाणे संस्कृतांत काय किंवा मराठींत काय विषय एकच आहे. तो म्हणजे परमार्थाचा हा आशय. दोन्ही भाषांत परमेश्वर-विषयक एकच विवेचन आहे.
- १४ कुहजकु—कुजलेले.
- १७ सनकादिक—शुक, सनक हे पूर्वकालीन तत्त्वज्ञानी होत. त्यांनी संस्कृतांतून आपले तत्त्वज्ञान सांगितले. तेच मराठींत आहे. (भागवत शुकाच्या नांवावर आहे. म्हणून हा उल्लेख असावा.)
- १९ सुणे—कुत्रे.
- पृ. ६ २५ व २६ आरसा डोळ्यांनी पाहावा लागतो. आणि त्यांत डोळ्यांनीच डोळे पाहावे लागतात. त्याचप्रमाणे हे परमार्थविषयक ज्ञान पाहणारांनी पाहावे. म्हणजे जसे संस्कृत ग्रंथांत पाहिले तसेच ते मराठींत पाहावे.

५ दोघे गुरु : पर्वत आणि समुद्र :

हे दोन निरनिराळे उतारे अनुक्रमे भागवताच्या सातव्या व आठव्या अध्यायांतील आहेत. दत्तात्रेयांनी एकूण चोवीस गुरु करून प्रत्येकाकडून कांहींना कांहीं

७० : प्रवाहिनी

तारी गुण घेतला. त्यांपैकी पर्वत आणि समुद्र यांच्याकडून जे गुण घेतले ते या दोन उतान्यांत दिले आहेत.

पृ. ६ ओ.	१	निकर—समूह, समुदाय.	
...	...	२	नाना अर्थ—निरनिराळ्या अनेक कारणांसाठी.
...	...	५ व ६	दाता उदार असल्यास परमेश्वर त्याला कांहीं कमी पडू देत नाही. तो परमेश्वर कोणतीही शंका मनांत न धरता सारखा पुरवठा करतो. (म्हणजेच देवाने दिलेले सरत नाही व मनुष्याने दिलेले पुरत नाही.)
...	...	९	साधक—ज्याला साधु व्हावयाचे आहे तो; परमेश्वर-प्राप्तीच्या साधनांचा अवलंब करणारा.
...	...	११	चाड—आवड, हौस; रोकडा—संपूर्ण.
...	...	१२	अवघडा...सांकडां—कठीण संकटांत शिरतो.
...	...	१४	योगिया—योगी, परमार्थसाधन करणारा.
...	...	१६	रुतूपकार...केले—जगाला उपकारांनी धन्य केले; रुतज्ञ केले.
...	...	१८	निजबोधे—आत्मज्ञानामुळे.
पृ. ७	...	१९	मीनल्या...अतिनिर्मळ—नद्यांचे गहूळ पाणी मिळाले तरी निर्मळ समुद्र कोपत नाही.
			डहुळणे—रागावणे; कुपित होणे.
...	...	२२	वेला—समुद्राची सीमा, मर्यादा.
			नुळंधी—ओलांडीत नाही.
...	...	२३	मळ—(येथे) फेस, घाण.
...	...	२४	निर्धारीं—निश्चित.
...	...	२५ व २६	जेथे समुद्राला ताम्रपर्णी नदी मिळते तेथे मोत्यांच्या खाणी आढळतात. त्याचप्रमाणे योग्याच्या ठिकाणी श्रद्धा उत्पन्न झाली म्हणजे मोक्षाची इच्छा करणाऱ्या त्याला ' मुक्ति ' रूपां खाण प्राप्त होते. (ताम्रपर्णी हे नदीचे नांव. मात्र ही नदी कोणती ते कळत नाही.)

पृ. ७ ओ. २५ व २६	मुमुक्षु—मोक्षाची इच्छा करणारा. मिनली—(' मीलन ' पासून) मिळाली.
... .. २८	लाहे—लाभतो, प्राप्त करतो; समाचे—समाविष्ट होतो.
... .. २९	सरितांचे यावे—(म्ह० येणारे) ओघ, प्रवाह.
... .. ३०	खंती—दुःख, त्रास; आपांपती—समुद्र.
... .. ३५ व ३६	(योगी) दारिद्र्य आणि ऐश्वर्य यांस समानच मानत असतो. (कारण) संसारांत तो आसक्त नसतो. आत्मज्ञानामुळे तो पूर्णतया परमेश्वरांत निमग्न असतो.

३ तुकाराम (इ. स. १६०८-१६५०) :

पुण्याजवळील इंद्रायणीच्या काठावरील देहू हें तुकोबांचें जन्मग्राम. त्यांच्या वडिलांचें नांव बोलहोबा व आईचें नांव कनकाई. त्यांचा व्यवसाय वाण्याचा होता. एका दुष्काळांत तुकोबांचे अनेक नातलग मृत्युमुखी पडले. त्यांची पहिली बायकोहि मरण पावली. त्यामुळे तुकोबा विरक्त झाले. व्यवसायांत त्यांचें चित्त लागेना. त्यांची दुसरी बायको जिजाई व्यवहारी होती. त्यामुळे प्रपंचांत तुकोबांचे तिच्याशी वारंवार खटके उडत. परंतु आपल्या पत्नीवर व मुलांवर त्यांचें अतिशय प्रेम असे.

तुकोबांचें सारें आयुष्य भजनपूजनांत व कथाकीर्तनांत गेलें. पंढरपुरचा विठोबा—त्यांचें आराध्य दैवत होतें. त्यांच्या अभंगांत या दैवताची आत्यंतिक निष्ठा आढळून येते.

तुकोबांना सोंगाढोंगांचा तिटकारा वाटे. स्वार्थ, अधर्म, अनीति, अत्याचार इत्यादिकांबाबत त्यांचा विशेष कटाक्ष असे. दान व दरिद्री मनुष्यांबद्दल त्यांना कळवळा वाटे. त्यांच्या अभंगांत त्यांनीं सामाजिक अन्यायांवर तीव्र शस्त्र उपसलें आहे. त्यांची वाणी अटपट असली, तरी मर्मभेदक व जोरकस आहे. त्यांच्या स्पष्टवक्त्रेपणामुळे समाजांतील शिष्टांनीं व दुष्टांनीं त्यांचा बराच छळ केला. तो सर्व तुकोबांनीं निमूटपणें सहन केला. परंतु आपलें नीत्युपदेशाचें व समाजसुधारणेचें कार्य सोडलें नाहीं.

तुकोबांच्या अभंगांत मनुष्यस्वभावाचें मार्मिक ज्ञान प्रकट झालें आहे. त्यांचें भाविक अंतःकरण उचंबळून आलें कीं, त्यांच्या वाणीची अभंगगंगा दुधडी भरून ओसंडून वाहूं लागे. वेगवेगळ्या प्रसंगीं त्यांची जशी जशी वृत्ति असेल, तशी तशी

७२ : प्रवाहिनी

त्यांची भाषा मऊ अथवा कठोर उतरली आहे. त्यांचे शब्द मार्मिक, समर्पक आणि थोडक्यांत पुष्कळ अर्थ प्रकट करणारे आहेत. आजदेखील त्यांच्या भाषेचा प्रभाव पूर्वीप्रमाणेच कायम आहे.

तुकोबांनी संपूर्ण असा एखादा ग्रंथ रचलेला नाही. कीर्तनप्रसंगी त्यांच्या मुखांतून अभंग बाहेर पडत. तेच त्यांच्या सहकाऱ्यांनी टिपून ठेवले आहेत. या अभंगांच्या संग्रहालाच 'तुकोबांचा गाथा' असे नांव आहे. अभंग कीर्तनप्रसंगी स्फुरल्यामुळे गेय आहेत. त्यांची रचना त्रुटित व सुटसुटीत आहे. प्रत्येक अभंगाचे स्वरूप स्वतंत्र आहे. त्यांत ईशस्तुति, उपदेश, स्वानुभव, संत व असंत लक्षण किंवा सामाजिक टिका यांपैकी कोणता तरी एखादा विषय आहे.

याच निरनिराळ्या विषयांवरील कांहीं निवडक अभंग पुढे दिले आहेत.

६ ईशस्तुति :

या अभंगांत ईश्वराच्या स्वभावाचे अनुभवजन्य सुंदर वर्णन आहे.

पृ. ८ ओ. ३	काशाची (जुने रूप)—कशाची ?
... .. ४	तुझेच नांव तुझ्यावरून ओवाळून टाकतो. तुझ्यासारखा तूच आहेस. (असम अलंकार)
... .. ५	गोड अमृत तू निर्माण केलेस. पण तू तर त्यापेक्षांहि गोड आहेस.
... .. ७	तुझ्या थोरवीचे शब्दांनी अधिक वर्णन करित नाहीं. मुकाट्याने तुझ्या पायांवर डोके ठेवून तुला नमस्कार करतो म्हणजे झाले !

७ सज्जन :

(१) पृ. ८ ओ. २

... .. ४

... .. ५

थोरीव—मोठेपणा.

संतांचे स्वतःच्या नश्वर शरीरावर प्रेम नसते. प्राणिमात्रांवर दया करणे हेच त्यांचे भांडवल आहे.

भूत—प्राणिमात्र.

पराविद्या सुखे—दुसऱ्यांच्या सुखाने.

अमृत...स्रवतसे—संतांच्या मुखाने जो उपदेश बाहेर पडतो तो इतका मधुर असतो की, जणू कांहीं त्यांच्या मुखाने प्रत्यक्ष अमृतच पाझरत असते.

(२) पृ. ६ ओ. १

रंजले गांजले—दुःखित झाले; पीडित झाले.

नवनीत—लोणी. (उपमा आहे)

आपंगिता—आश्रयदाता, आधार.

पृ. ९ ओ. ६

भगवंताची मूर्ति—(म्ह०) प्रत्यक्ष देवच.

(३) ... १

प्राणिमात्रांचें पालन हीच देवाची पूजा होय आणि अनेकांशीं मत्सर करणें हाच खरा शीणभाग होय.

... ... २

रुसणें फुगणें इत्यादि त्रासदायक प्रकार करावयाचे असतील तर ते स्वतःवर करावे. परंतु हे प्रकार वर्ज्य केल्यावर जो एकमेव आनंद उरतो तो म्हणजेच परमेश्वर असा अर्थ.

... ... ३

जर सर्वांच्या जीवांशीं एकजीव होतां आलें तरच त्या अवस्थेला संतपण हें नांव देतां येईल असा आशय.

(४) ... १

अहंकार व आशा समूळ नष्ट झाल्या तरच शरीराला चिंतामणीची योग्यता येईल.

... ... २

ज्याच्या ठिकाणीं निंदा, हिंसा, कपट व देहाविषयींचें ममत्व नसेल तोच स्फटिकाप्रमाणें निर्मळ आहे. (उपमा)

... ... ३

मोक्षाचें... वाराणसी—त्याला काशी तीर्थाला जाण्याचें अथवा मोक्ष मिळविण्याचें कारण नाही.

... ... ४

मोक्ष... दर्शन—त्या मनुष्याच्या दर्शनानेंच मोक्ष मिळतो.

... ... ५

मन... भूषणांसी—पवित्र मन हेंच सर्व भूषणांचें भूषण असल्यावर मग शोभेसाठीं माळांची काय आवश्यकता आहे ?

... ... ६

‘ गर्जताति ’ नको. ‘ गर्जताहे ’ हवें.

... ... ८

आगळा—अधिक;

महिमा—मोठेपणा (मूळशब्द पुल्लिंगी आहे. पण येथें तो स्त्रीलिंगी आहे.)

(५) ... १

गंगेच्या पाण्याच्या ठिकाणीं पाठ निराळी व पोट निराळें असा भेद नाही. तें पाणी खालीं वर एकच आहे.

७४ : प्रवाहिनी

(५) पृ. ९ ओ. २

रवि, दीप (आणि) हिरा काय काळिमा जाणे ! असा अन्वय. म्हणजे या तीन वस्तु उज्ज्वल आहेत. आणि कुठे अंधार असल्यास त्या तो दूर करतात.

... .. ३

कापुराचा चूर म्हणजे कांहीं कण्यांचा कोंडा नाही. समुद्रांत कांहीं पाणी मिळवले म्हणजे तो विशाल होत नसतो.

... .. ४

परिस व चिंतामणि हे कांहीं इतर पाषाणांसारखे नाहीत असा अर्थ.

... .. ५

ज्याप्रमाणे आकाश सर्वत्र संपूर्ण असते, कुठे आहे, कुठे थोडे आहे किंवा कुठे अगदीच नाही असा प्रकार नसतो. त्याचप्रमाणे संत सदा सर्वकाळ सर्वोशी सारखेच असतात. त्यांना भेदभाव ठाऊक नसतो असा अर्थ.

(६) ... १

परिसा...अंग—परिस संपूर्णच चांगला असतो. त्याचा अमूक भाग चांगला व तमूक भाग वाईट असा प्रकार नसतो.

(७) पृ. १० ओ. १ व २

वांचे...घर्णी—घर्णाचा घाव घातला असतांना जो वांचतो म्हणजे टिकतो. त्यालाच खरे मूल्य असते. बनावट हिऱ्याचा भुगा होतो. करणीचा (हिरा) म्हणून बनावट हिरा.

... .. ३

मोहरा—एक प्रकारचा खरा हिरा. तोच जर कांचेचा बनावट असेल, तर त्याने तो उन्हांत धरला असतां सूत जळते.

(८) ... १

पंते—तात्या पंतोजीने, प्राथमिक वर्गाच्या शिक्षकांने. (शिक्षकाला लिहितां येते. परंतु लहान मुलांला वळण लागावे म्हणून तो स्वतः त्याच्याबरोबर अक्षरे गिरवितो.)

... .. २

संत स्वतः जातीने कार्य करतात व इतरांना धडा घालून देतात.

... .. ३

आईला चालतां येत नाहीं असें थोडेंच ! परंतु आपल्या लहानग्याला चालतांना शिकवितांना ती स्वतः बळें-बळेंच ' चाल चाल माते, पायीं मोडले कांटे ' अशीं पावलें टाकत असते.

बाळकाचे चाली—मुलाच्या चालीनें.

... .. ४

लोकांना पाण्यांत जागा असावी म्हणून नाव त्यांत तरंगते. ती लोकांना पाण्यांत कसें पोहावें याची कल्पना देते.

८ दुर्जन :

(१) पृ. १० ओ. २

चवी (जुना प्रयोग)—(आतां चव) रुचि.

... .. ३

शुद्ध—पवित्र, सदाचरणी.

(२) ... १

भूतें...अंगास—अंगांत पिशाच्च संचार झाल्यासारखें करणें, भूतबाधा.

... .. २

आत्मखुण—आत्मज्ञान.

... .. ३

शकुन सांगणें—ज्योतिष सांगणें.

... .. ४

मेंद—ढोंगी, लचाड.

(३) ... १

जळो जळो—धिक्कार असो.

चेलेंपण—शिष्यत्व.

... .. २

(चेथें तुकोबांनीं पोटभरू ढोंगी गुरूंवर टीका केली आहे. हे गांवोगांवीं हिंडून शिष्य करीत आणि स्वतःचें पोट भरावें म्हणून त्यांच्याकडून वर्षासनें घेत. तीं न मिळाल्यास ते वसुलीसाठीं शिष्यांचा पाठलाग करीत आणि शिष्य कुठेंतरी खिंडारांत लपून बसत. त्या परिस्थितीस अनुलक्षून हा अभंग आहे.)

वेशीद्वारीं—गांवाचे सीमेवरील प्रवेशद्वार.

खिंडोरीं—(खिंडारीं हवें.) भिंतीच्या पडक्या भागांत.

९ अनुभवाचे उद्गार :

(१) पृ. ११ ओ. १

ज्याच्या उच्चारांत व आचारांत एकवाक्यता आहे तोच वंद्य आहे.

७६ : प्रवाहिनी

पृ. ११ ओ. २

त्याचें मी स्वतः अंगण झाडनि किंवा 'अंगें' याचा अर्थ माझ्या शरीराची केरसुणी करून मी त्याचें अंगण झाडनि असाहि करतां येईल.

... .. ३

किंकर—'काय करूं ?' असें विचारतो तो. अर्थात् चाकर.

... .. ४

तुकाराम म्हणतात ज्याच्या अंतकरणांत देवाचें वास्तव्य आहे त्याच्या पायापाशीं माझा भक्तिभाव आहे.

(२) ... १

(या अभंगांत तुकाराम महाराजांनीं निसर्गातील एकान्ताच्या आनंदाचें वर्णन केले आहे.) ते म्हणतात, " वनांतील झाडे, वेळी आणि पशुपक्षी हेच तेथें आमचे आप्त आहेत. तेथें मनोरंजनासाठीं पक्ष्यांचीं मंजुळ गाणीं आहेत.

... .. २

या निरनिराळ्या आनंदांमुळे मला एकान्तवास प्रिय आहे. शिवाय एकान्तांत नसते गुणदोष अंगास चिकटत नाहींत.

... ३

तेथें वर आकाशाचा मंडप आहे. खालीं पृथ्वीची बैठक आहे (आणि समोवतालच्या दृश्यांत) मन जेथें रमेल तेथें क्रीडासक्त होत आहे.

... .. ४

(वनांतील या एकान्तवासांत) पांढरण्यास घोंगडी व्र पाणि पिण्यास कमंडलु आहेत. त्यांच्या योगें शरीराचे उपचार भागत आहेत. आणि वाऱ्यामुळे येथें वेळ कोणती आहे म्ह० सकाळ, दुपार कीं संध्याकाळ हें कळत आहे.

... .. ५

येथें मधुर हरिकथा हेंच विविध प्रकारचें रुचकर भोजन आहे. तेच आम्ही यथास्थित सेवन करूं."

... .. ६

तुकाराम म्हणतात या एकान्तांत मनच मनाशीं बोलतें व वाद करते (तो आनंद अपूर्व आहे.)

(३) ... १

विष्णुदास—भक्त.

... .. २

आम्ही मृताप्रमाणें वाटलों तरी जिवंत आहों. आम्ही सुप्त दिसत असलों तरी जागे आहों. (म्ह०) आम्ही

१० कष्टावीण फळ नाही :

या उताऱ्यांत रामदासांनीं नित्याच्या व्यवहारांतील एक अनुभव सांगितला आहे. तो उपयुक्त नाही असें कोण म्हणेल ?

पृ. १२ ओ. ४

कष्टाकडे...हिनजन—जे हलके व दुबळे असतात ते कष्ट करण्याचे टाळतात. त्यांना काम करावयास नको.

... .. ६

सुखावती—सुखी होतात, विश्रंति घेतात.

... ८

दीर्घसूचनेचें कौतुक—म्ह० दूरदृष्टीचा आनंद, महत्त्व. मनुष्यानें दूरवरचा विचार केला पाहिजे.

... ... ११

या लोकांतील सांठवलेलें धन व परलोकप्राप्तीसाठीं साधलेलें आत्मज्ञान.

... ... १३

उदंड—पुष्कळ.

भाग्य...टेलें—त्यांना प्रत्यक्ष ऐश्वर्य व सौख्य लाभलें.

... ... १४

येर—इतर.

बोलतचि राहिले—व्यर्थ बडबड करीत बसले.

करंटे जन—अभागी लोक.

... ... १५ व १६

कोणत्याहि गोष्टींत दूरचा विचार हवा. त्याशिवाय सार्थकता नाही.

नित्यानित्य विवेक—म्ह० शाश्वत काय आहे आणि अशाश्वत काय आहे याचा सारासार विचार हवा.

११ संभाजीस उपदेश :

इ. स. १६८० मध्ये श्रीशिवाजीमहाराज स्वर्गवासी झाल्यावर संभाजी राजे गादीवर बसले. ते उग्र प्रकृतचे होते. त्यांनीं आपल्या वडिलांप्रमाणेंच राज्यशासन करावें म्हणून रामदासांनीं त्यांना पाठविलेलें हें पत्र आहे.

पृ. १२ ओ. १

दुश्चित्त—असावध.

... ... २

तजविजा करणें—योजनापूर्वक विचार करणें.

... ... ३

उग्रस्थिति सांडावी—तापट स्वभाव सोडावा.

... ... ४

चिंता...अंतर्दामीं—मनांत इतरांची काळजी करावी.

... ... ५ व ६

कृतापराधांची क्षमा करून कारभार्यांना कामें द्यावी व सुखी करावें.

पृ. १३	७ ते १०	पाणी एकाच जागी तुंबून राहणें चांगलें नाहीं. तें सतत खेळत राहिलें पाहिजे. त्याच्याप्रमाणेंच जनसमुदायाच्या मनाचें आहे. तें ओळखतां आलें पाहिजे. त्यांना कार्य-भाग दिला पाहिजे.
...	...	आटोपला—सफळ झाला.
...	... ११ व १२	पूर्वजाजित मालमत्तेकरितां आपसांत यादवी केली तहः शत्रूचें आयतेंच फावेल.
...	...	गलिम—(खरा शब्द ' गनीम ') म्ह० शत्रु.
...	... १३	दोघांचें भांडण व तिसऱ्याचा लाभ.
...	... १५	सर्वांना प्रसन्न ठेवल्यास नेहमीं कामांची गर्दी राहते.
...	... १६	सांग—सर्व प्रकारें, नीट.
...	... १७	एक करावें—संघटित करावें.
...	...	निवटून काढावें—एकूण एक टिपून काढावें.
...	... १८	कीर्ति...दिगंतरीं—कीर्ति दिङ्मंडळांत पसरते.
...	... १९	तडाखे गाजवावे—पराक्रम करावा.
...	... २३	सलगी देऊन—जवळीक दाखवून, आपलेसें करून.
...	... २४	' लोभांचे ' नको. ' लोकांचे ' हवें.
...	... २५ व २६	संघटना करून प्रयत्नपूर्वक शत्रूवर चाल करावी.
...	... २७	आहे...मिळवावें—जुनें सांभाळावें व नवें मिळवावें.
...	... २९	जनतेनें धैर्य धारण करावें आणि तलवार चालवण्यांत म्ह० लढण्यांत कमाल करावी.
...	... ३०	आणि अशा रीतीनें मोठमोठे मानसन्मान प्राप्त करावे.
...	... ३१	तो योग—म्ह० शासन कसें करावयाचें तें तप.
...	... ३२	राज्य साधण्यासाठीं किती सावधानतेनें व त्वरेनें कार्य करावीं लागतात तें पाहावें.

५ मुक्तेश्वर (इ. स. १५७३-१६४५) :

मुक्तेश्वर हा एकनाथांचा नातू म्हणजे मुलीचा मुलगा. याच्या पित्याचें नांव चिंतामणि व मातेचें नांव गोदावरी. हा आपल्या आज्याच्या घरीच पैठणला लहानाचा मोठा झाला. याच्या काव्यांत पैठणच्या व गोदावरीच्या परिसराच्या

८० : प्रवाहिनी

अभिमानाचे उद्गार आढळतात. नाथांप्रमाणे यानेहि दत्त हेच आपले उपास्यदेवत मानले होते. याच्या काव्यांत वारंवार येणारे श्रीलीलाविश्वंभर हे जोडनांव दत्ताचेच निदर्शक असावे.

मराठीत प्रथमच आख्यानक कविता रचून ती लोकप्रिय करण्याचा मान मुक्तेश्वराकडे जातो. त्याने प्रथम श्लोकचंद्र रामायण रचले. नंतर शतमुखरावण-वधाख्यान, मूर्खलक्षणें, एकनाथचरित्र, गीता अशीं कांहीं स्फुट प्रकरणें व पदे आणि आरत्या रचल्या. परंतु या वाङ्मयांत त्याच्या प्रतिभेचे दर्शन होत नाही. त्याची अलौकिक प्रतिभा आणि त्याची परिणत प्रज्ञा यांचा आढळ त्याच्या महाभारतांत होतो. या त्याच्या ग्रंथाचीं आदि, सभा, वन, विराट व सौत्तिक अशीं फक्त पांचच पर्वे उपलब्ध आहेत. शुक्रंभासंवाद व हरिश्चंद्राख्यान ही त्याचीं दोन आख्यानेहि प्रतिभासंपन्न आहेत. तीं त्याने बहुधा महाभारतापूर्वी लिहून आपली लेखणी उजळ करण्याचा प्रयत्न केला असावा. महाभारत व हीं दोन आख्याने ओवीचंद्र आहेत. या त्याच्या वाङ्मयांत वेगवेगळ्या रसांचा परिपोष व भाषेचे सौष्ठव प्रकर्षाला पोचल्याचे प्रत्ययाला येते.

मुक्तेश्वर हा भिन्न भिन्न शाखांचा अभ्यास केलेला संस्कृतज्ञ पंडित होता, परंतु शास्त्राभ्यासाचा त्याच्या अंगच्या रसिकतेवर विपरीत परिणाम झाला नाही हे विशेष. मुक्तेश्वराचे असाधारण कवित्व त्याच्या आख्यानांत दृष्टीस पडते. त्याच्या काव्यांत भिन्नभिन्न रसांचा यथायोग्य आविर्भाव झाला असून वाणींतहि योग्य स्थली प्रसाद, ओज व माधुर्य या गुणांचे प्रकटन झाले आहे. त्याच्या आख्यानांतिल शब्दचित्रे मार्मिक असून वर्णने ठसठशात व रसरशात आहेत. या गुणसमुच्चयांमुळे रसिकांत त्याच्या काव्याची विशेष चहा आहे.

११ वर्षाकाळ :

हा उतारा वनपर्वाच्या दहाव्या अध्यायांतून उद्धृत केला आहे. उतारा लहान असला तरी त्यांत सृष्टिवर्णनाची पुष्कळ बहार आहे. या शब्दचित्रांत मुक्तेश्वराने जणू कांहीं पावसाळा सजीव केला आहे.

पृ. १४ ओ. २

पश्चिमेचा अनिळ—पश्चिमेकडील पावसाळी वारा.

मेघमाला मोकली—त्यामुळे ढगांच्या राशी मोकळ्या झाल्या.

... .. ३ व ४

यांत रूपक व श्लेष हे अलंकार आहेत. जलराशीवर पारध्याचे म्हणजे शिकान्याचे रूपक केले असून तो

- पृ. १४ ओ. ३ व ४ मृगांचा पाठलाग करीत असल्याचें सांगितलें आहे. मृग शब्दावर श्लेष आहे. मृग म्हणजे मृग हें पावसाळी नक्षत्र किंवा हरिणें.
सैरा—स्वैर, स्वच्छंद.
- ५ या शिकान्याच्या हातांतला तीरकमठा म्हणजेच इंद्रधनुष्य. रोहिणी व मृग हीं नक्षत्रें आहेत.
- ७ व ८ येथें सूर्यकिरणांवर मृगांचें रूपक असून तीं मेदरल्यामुळें ढगांआड लपत आहेत असें वर्णन आहे.
- ९ व १० येथें उत्त्रेक्षा आहे. पृथ्वीवर शाळुंखेचा, पर्वतांवर शंकराच्या पिंडींचा आणि पावसावर अभिषेकाच्या जलाचा आरोप केला आहे. इंद्र ही पावसाची देवता. तेव्हां तो हा अभिषेक करीत आहे अशी कल्पना.
- ११ कपोतक म्ह० कबूतर; दर्दुर म्ह० वेडूक.
'महाघोष' नको. 'महाघोष' असा पाठ हवा. म्हणजे चमक जुळेल. प्राकृतांत 'ष' चा 'ख' होतो.
- १४ गंगा व तिला मिळणाऱ्या उपनद्या यांच्या संघट्टनामुळें पूर आले.
- १५ अंकुरांवर वस्त्राचें रूपक केलें आहे. पृथ्वी अंकुरांचें हिरवें वस्त्र नेसली अशी कल्पना.
- १६ शाका—पालेभाज्या.
- १७ व १८ प्रत्यक्ष विष्णु भगवान्च मेघाच्या रूपानें चंद्रसूर्याला साक्षी ठेवून उदक अर्पीत आहेत.
प्रमाण—साक्ष; आप—पाणी.

१३ भीम व जरासंध यांचें मलयुद्ध :

हा उत्तारा सभापर्वाच्या सातव्या अध्यायांतला आहे. मूळ संस्कृताशीं ताडून पाहिलें असतां मराठी वर्णन स्वतंत्र दिसतें. मुक्तेश्वर महाराष्ट्र स्वराज्योन्मुख असतांना झाला. तेव्हां त्या काळचे मल्ल, आखाडे, कुस्त्या, डावपेंच इत्यादिकांचें हुबेहूब चित्र या वर्णनांत प्रतिबिंबित झालें आहे.

८२ : प्रवाहिनी

पृ. १४ ओ. २

१५ ... ३ व ४

करटी—हत्ती.

अगस्ती ऋषि ज्याप्रमाणें एकाच आचमनानें विशाल समुद्र प्राशन करण्यासाठी पुढें सरसावले त्याचप्रमाणें अंगांत वीरश्रीचा अनावर संचार झालेला भीम पहिल्याच पकडींत जरासंधाला गारद करण्यास पुढें धावला.

वीरश्रीचा लोटू—शक्तीचा उचंबळलेला पूर.

अतिउद्भटू—अनावर व अतिशय.

... ... ५ व ६

भीम व जरासंध तळहात, गुडघे व दंड थोपटूं लागले. पृथ्वीवर त्यांनीं पाय आपटतांच पर्वतांचीं शिखरें डळमळलीं (अतिशयोक्ति अलंकार).

... ... ८

चंड—तीव्र, भयंकर.

काळ—प्रत्यक्ष यम.

... ... ९

वीरगुंठी—मस्तकामार्गे गांठ देऊन बांधलेली शेंडी.

मागधें—जरासंधानें.

... ... १०

यमाच्या पाशाप्रमाणें उजवा हात भीमाच्या गळ्यांत घातला.

दक्षिण—उजवा.

सूदला—घातला.

... ... १२

कृष्णाची भीमास सावध राहण्याची सूचना.

... ... १३

भैरवाकार दृष्टी—भयंकर नजरेनें.

वोपिली—मारली.

... ... १५

उपमा. ताडाच्या विशाल झाडाप्रमाणें जरासंध आदळला.

... ... १६

मध्ये कवळिला—(म्ह०) जरासंधानें भीमाला कंबरेच्या ठिकाणीं आवळलें. मध्य म्हणजे कंबर.

... ... १८

उफराटी—उलट.

हुमणी—बुकी.

... ... १९

तवकें—ताचडतोच, एकदम.

... ... २०

लालभडक रक्ताचे हजारों लोट वाहूं लागले.

अशुद्ध—रक्त.

पृ. १५ ओ. २१ व २२ चांत जरासंधाचा पराक्रम व युद्धाची आवड दाखविली आहे. रक्तप्रवाह तोंडांत जात असतां तो त्यास अमृताचें प्राशन समजतो.

... ... २४ दशन—दांत.

... ... २५ व २६ बुक्या, लाथा, गुद्धे आणि धडका एकमेकांना मोजून मासू लागले. एकांने दुसऱ्याला मारल्यावर दुसऱ्याने त्याला पुन्हां मारावयाचें व फेड करावयाची म्हणजे “ घे, तूं मला मारतोस ना, घे ” असें म्हणत म्हणत उसनें फेडावयाचें.

पृ. १६ ओ. २७ व २८ गुंडाळलेल्या अंगाची उचलचांगडी करून ती डोक्यावर घ्यावयाची या क्रियेचें वर्णन करतांना गुंडाळलेल्या अंगास मोट म्हटलें आहे. तें जमिनीवर भिरकावतांना त्यास मडक्याची उपमा दिली आहे. परंतु भीम व जरासंध दोघेहि असे वीर होते कीं, त्यांच्याच वजनांनीं जमिनीवर पाषाणांचा चुराडा उडत होता. येथील उपमा व अतिशयोक्त वर्णन बहारीचें आहे.

... ... ३० मर्मस्थळें—नाजुक भाग, जागा.

... ... ३२ चेरचेरा—एकमेकांच्या.

... ... ३६ पोटांतिल आंतड्यांचा गुंता बाहेर काढून तो माळेप्रमाणें एकमेकांच्या गळ्यांत घालण्याची इच्छा करीत होते.

... ... ३७ वर्मस्थळीं लाविती कळे—शरीराचा जो भाग नाजुक असेल त्याला कळ लागून तो दुखेल असा प्रयत्न करीत होते.

... ... ४० इसाळें—इर्षनें.

... ... ४२ शेष गांगरून पळ काढूं पाहात होता. (अतिशयोक्ति)

... ... ४३ व ४४ वराह म्हणे...तळवटीं—वराह अवतारांत बुडत असलेली पृथ्वी देवांनीं आपल्या दांतानें वर उचलून धरली. येथें अशी कल्पना केली आहे कीं, भीम व जरासंध यांच्या युद्धामुळें वराहाला अशी भीति पडली कीं, जर माझ्या दांताचा खांब मोडला तर मग ही भूमि खालीं स्थिर राहिल का !

८४ : प्रवाहिनी

पृ. १६ ओ. ४७

प्रवर्तला म्हणजे येथे जरासंध भीमाला मोठा मार द्यावा म्हणून सिद्ध झाला.

... ... ४९ व ५०

मध्यभागी...दाविला—भीमाने जरासंधाची कंबर घट्ट आवळली, त्याला डोक्यावर उचलले आणि गिरक्या दिल्या.

पृ. १७ ओ. ५२

इंद्र ज्याप्रमाणे शिखरावर वज्र टाकून पर्वताचा भंग करतो त्याप्रमाणे.

शक्र—इंद्र (उपमा).

... ... ५३

वामपाद—डावा पाय.

दक्षिणचरण—उजवा पाय.

... ... ५४

सव्यपाद—उजवा पाय.

... ... ५५

आंसडणे—उपटणे;

उघडिला—तोडला, दोन तुकडे केले.

... ... ५६

रंगभूमिका—आखाड्याच्या भोंवतालचे प्रेक्षागृह.

... ... ५७

जरासंधाचा जन्म झाला तेव्हाच त्याची दोन अंगे म्हणजे निरनिराळी शकले होती. ती पाहून त्याच्या मातापित्यांना विषाद वाटला. म्हणून त्यांनी ती दूर उकिरड्यावर फेकून दिली. तेथे जरा या नांवाची एक राक्षशीण वसली होती. तिने ती शकले जोडतांच जरासंध जिवंत झाला. ती शकले उलट टाकणे अवश्य होतं. भीमाने जरासंधास ठार केले. परंतु शकले सुलट टाकली. त्यामुळे तो पुन्हा जिवंत होऊन झुंजुं लागला. अर्जुनाग्रज—अर्जुनाचा मोठा भाऊ म्हणजे येथे भीम.

... ... ६१

त्राहाटिला—आपटला.

... ... ६२

देहुडी—देहाचे दोन भाग दोन बाजूला टाकले.

... ... ६४

‘ झाला भवंसा माधवा आणि पार्थाग्रजाशीं ’ असे हवे. माधव म्हणजे कृष्ण आणि पार्थाग्रज म्हणजे भीम यांची खात्री झाली की जरासंध आता मृत झाला.

... ... ६६

कुंतीकुमरे—(येथे) भीमाने.

... ... ६८

स्त्रिया गर्भगलित झाल्या.

६ रघुनाथ पंडित (शिवकाल) :

रघुनाथ पंडितांच्या स्थलकालव्यक्तिसंबंधीं आजपर्यंत संशोधकांत मतभेद होते. परंतु त्यांच्या काव्याच्या भाषेवरून ते शिवकालांत होऊन गेले हे मात्र आतां निश्चित झाले आहे. मात्र हा नव्वी काळ म्हणजे तिथि, शक इत्यादि अजून ठरलेला नाही. रघुनाथ पंडितांचीं गर्जेद्रमोक्ष व रामदासवर्णन हीं दोन काव्ये तंजावरच्या भाऊस्वामी मठांत मिळालीं तेव्हां ते त्या प्रांतांतील महाराष्ट्रीय होते हे उघड आहे. त्या प्रांतीं

म्हातारा बहु जाहलें कवणही त्राता नसे भेटला
 भाताची तजवीज तेंच उदरीं भाता गमे पेटला
 हातामाजि नसेचि येक कवडी हा ताप आतां हरी
 दातारा मज वांचवी सदय हो मातापिता तूं हरी

हा एक करुणश्लोक त्यांचा म्हणून प्रसिद्धि व प्रसार पावला आहे. त्याचप्रमाणे तेथील आनंदतनय कवि व रघुनाथपंडित व्याही व्याही होते अशी आख्यायिका आहे. तेव्हां रघुनाथ पंडित दारिद्र्यांत निराश्रित असा राहिला असें दिसते.

वरील स्फुट रचनेखेरीज या कवीच्या नांवावर दमयंतीस्वयंवर या नांवाचा एक ग्रंथ आहे. आणि त्या ग्रंथामुळेच महाराष्ट्र सारस्वतांत या कवीचे नांव अजरामर झाले आहे. हा काव्यग्रंथ श्रीहर्षाच्या नैषधाच्या आधारे लिहिला आहे. मराठी वाङ्मयांत गीता, भागवत, रामायण, भारत आदि ग्रंथांचीं रूपांतरें विपुल आहेत. परंतु संस्कृत साहित्यांतील अभिजात काव्याचें प्राचीन असें रूपांतर एकच आहे, आणि तें म्हणजे दमयंतीस्वयंवर.

रघुनाथ पंडितांच्या दमयंतीस्वयंवरांत भिन्न भिन्न छंदांची योजना केल्यामुळे आणि त्यांत समयोचित अलंकार गुंफल्यामुळे त्यास एक प्रकारची मनोरमता प्राप्त झाली आहे. त्यांच्या रचनेंत डौल आहे, आणि भाषा संस्कृतप्रचुर असली तरी श्रुतिसुगम व सहज समजेल इतपत सुलभ आहे. शिवाय त्यांची वर्णनाची हातोटी अप्रतिम आहे. रघुनाथ पंडितांचे हे काव्य महाराष्ट्रांत अनेक विद्वानांच्या व रसिकांच्या आदरास प्राप्त झाले आहे.

१४ नल आणि हंस :

हा उतारा दमयंतीस्वयंवरांतून निवडला आहे. नलराजा गुप्तचराच्या मुखाने दमयंतीच्या सौंदर्याची व ती त्याच्या कथेच्या ठायीं अनुरक्त असल्याची वार्ता

६६ : प्रवाहिनी

ऐकतो. त्यामुळे तो बेचैन होतो. त्याला करमत नाही. तेव्हां विरंगुळा म्हणून तो शिकारीकरिता नगराबाहेर उद्यानांत जातो. त्या प्रसंगाचें हें वर्णन आहे.

पृ. १८ ओ. १

प्रथम 'गमेना' म्ह० करमेना, चैन पडेना.

द्वितीय 'गमेना' म्ह० (सुख) वाटेना.

... .. ५

हें नलाच्या घोड्याचें वर्णन आहे. तो जंघाल म्हणजे शीघ्रगामी होता. इतका की त्यानें जणूं कांहीं वाऱ्याच्या सहवासानें त्याची शीघ्रगतीची संवय स्वतःस लावून घेतली होती.

सवे—('संवयी' चें जुनें रूप)

... .. ६

हय—घोडा.

... .. ९

रिघे तेथें—उद्यानांत शिरला, प्रवेश केला.

मित—म्ह० दोन चार निवडक.

... .. ११

तामरसानपायें—तामरस + अनपायें. तामरस म्हणजे तांबडीं कमळें. अनपाय म्हणजे ज्यांना अपाय झालेला नाहीं अशीं, अर्थात् न कोमेजलेलीं, प्रफुल्ल.

... .. १२

त्या सरोवरांत कमळांतला मकरंद एकसारखा ठिपकत असावयाचा. त्यामुळे तें उन्हाळ्यांतहि रिते नसावयाचें. तप—उन्हाळा, ग्रीष्म ऋतु.

... .. १३ ते १६

त्या सरोवरांतील एकेका कमळाला हजारहजार पाकळ्या होत्या. त्यांवर बसून उदरंभर बंभर म्हणजे पोटभरू भुंगे मकरंद पति व लक्ष्मीची उत्पत्ति कमळांतून आहे म्हणून जणूं तेथील कमळ या दोघांचें मंदिर म्हणजे घरच होतें. तेथील कमळाला पाकळ्या हजार व सूर्याचीं किरणेंहि हजार. तेव्हां एका पाकळीला एक याप्रमाणें हजार किरणें हजार पाकळ्यांना उमलवाति असत.

... .. १७

कासार—सरोवर.

राजहंस—राजांचा हंस म्ह० नलराजा.

... .. १८

वस्तुनः पक्ष्यांचा 'कळप' नसतो, 'थवा' असतो; पण येथें वृत्तसुखार्थ 'कळप' शब्द चोजला आहे.

पृ. १८ ओ. १९

जणूं नलराजानें तेथील हंसांकरितां ती वाटिका म्हणजे तें सरोवर पाणपोईच केली होती (उत्प्रेक्षा).

पोहे--पाणपोई.

पृ. १९ ओ. २

या एकाच चरणांत हंसाचे पंख विजेप्रमाणें तेजस्वी, पांढरे व चपळ होते हें ध्वनित केलें आहे. (उपमा)

... .. ३ व ४

हंसाच्या चोंचींच्या व चवड्यांच्या किंचित् लालसर रंगांना माणिकाच्या व दमयन्तीच्या अधराच्या रंगांच्या उपमा दिल्या आहेत.

भीमकन्यका म्हणजे दमयंती.

... .. ८

(श्लोक ८, ९ व १० यांत सुंदर स्वभावोक्ति आहे) पक्षीं तन् लपवि—तो कलहंस आपलें शरीर पंखांत लपवीत होता. पक्ष म्हणजे पंख. येथें ' पक्षीं ' हें सप्तमीचें रूप आहे.

... .. ९

टाकी उपानह--नलराजानें चाहूल लागूं नये म्हणून पायांतला जोडा काढून टाकला.

... .. १०

डौर--सर्व कपड्यांवरून घालावयाचा पायघोळ अंगरखा.

... .. ११

हातांतील (सोन्याचें) कडें वाजूं नये म्हणून वर सारलें.

... .. १२

राजानें हंसाला पायांच्या ठिकाणीं पकडलें. (पक्ष्यांचें पंख चपळ असतात. पाय नाजुक असतात. म्हणून नेहमीं त्यांना धरावयाचें झाल्यास त्यांचे पाय पकडतात.)

... .. १५

मणिबंध--मनगट.

... .. १६

ज्याला बळकट धरलें आहे अशा पक्ष्याला म्हणजे हंसाला तो (नलराजा) सोडील काय ? अर्थात् नाही. पंचू म्हणजे पक्षी. (हिंदीत ' पंछी ' असा शब्द आहे.)

... .. १७

त्याच्याशिवाय इतर पक्षी भीतीनें एकएकटे जिकडे वाट फुटेल तिकडे पळाले.

... .. १९

' जो गवसला त्याजपार्शी तो स्वजन नसे ' असा अन्वय. ज्याला प्रतिबंध म्हणजे कैद होते त्याच्यापार्शी त्याचे आप्त फिरकत नाहींत.

८८ : प्रवाहिनी

- पृ. १९ ओ. २० विपरीत काळ आला म्हणजे आप्तच काय पण कोणीहि उपयोगी पडत नाही; साहाय्य करित नाहीत.
(अर्धांतरन्यास)
- पृ. २० ओ. २ हंस नळाला विनवितोः— “ (तूं जर मला सोडून दिलेस) तर मी पंख हलवीत हलवीत माझ्या मुक्कामाकडे जाईन.
पक्षपार्ते—पंख फडफडवीत.
- ३ ते ६ (व्याजोक्ति)
झुंजार—लढवय्ये. बुद्धि खोटी—निंद्य विचार.
- ८ कटक—कंबरपट्टा
- ९ आशा—लालसा, इच्छा.
- १३ पाता—पालक, पालनकर्ता.
विधी—ब्रह्मदेव.
- १५ ते १८ आपले पळून गेलेले मित्र घरीं पोचले आणि त्यांनीं आपल्या अटकेची वार्ता आपल्या पत्नीला सांगितली म्हणजे तिची मनःस्थिति कशी होईल याची हंस स्वतःच्या मनाशी कल्पना करित आहे.
सखे—मित्र (अ. व.); समाचार—वार्ता.
- १९ व २० बाळे व वेल्हाळे हे शब्द पत्नीला अनुसरून. वेल्हाळ म्हणजे सुंदर.
सध्यां लहान असलेलीं मुलें पुढें मोठीं होऊन तुझ्या कामीं पडतील.
- २१ व २२ (हंसाला पत्नीपेक्षां आपल्या म्हातान्या आईची काळजी अधिक वाटत आहे.) म्हणून तो म्हणतो;—
“ माझी आई कायमचीच शोकशाळेंत जाऊन बसेल. म्हणजे तिला मरण येईल. माझ्या आठवणींनीं तिच्या हृदयाला चटके बसतील.
शोकशाळा—(संस्कृत काव्यांतून शोकागारांचें वर्णन आहे. पूर्वी एखाद्यास शोक झाल्यास त्याला घरांतील

- एका विवक्षित खोलींत बसार्वे लागे. त्या खोलीला
'शोकशाळा' म्हणत.)
- पृ. २१ ओ. ३ व ४ (व्याजोक्ति)
- ६ नलावर दयेच्या सागराचें रूपक. हेलावला—उंचबळला.
- ७ व ८ नलानें हंसाला सोडले आणि म्हणाला, — “ जा
(सरोवरांत) विहार कर. (किंवा आकाशांत) उडून
जा. तुझी जशी इच्छा असेल तसा राहा ”
यथानिजमनोरथ—मनाच्या इच्छेप्रमाणें.
- ९ शालशाखा—शाल नांवाच्या वृक्षाच्या फांदीवर.
- १० क्षणभर (त्या हंसानें) आपल्या शरीराच्या ठिकाणीं
सुटकेमुळें झालेल्या विश्रांतिस्वखाचा अनुभव घेतला.
- ११ स्वजन—आप्त, नातलग.
तो सुटला तेव्हां त्याचे आप्त त्याच्याभोंवतीं एकत्रित
झाले.
- १२ (आणि) आपल्या बांधवास आलिंगन देऊन रडूं लागले.
बाष्पबिंदु—अश्रु.

७ वामन पंडित (इ. स. १६१८-१६९५) :

वामन पंडित हे मूळचे विजापूरचे. त्यांच्या वडिलांचें नांव नरहरि शेषे.
पंडितांना फार्शी भाषा अवगत होती असें म्हणतात. ते आयुष्याच्या आरंभीं
विजापूर दरबारांत नोकरसि होते. एकदां सुलतानानें त्यांना इस्लामाची दीक्षा
देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळें पंडितांनीं विजापूर सोडलें. तेथून ते काशीला
गेले. काशीस त्यांनीं संस्कृत भाषेचें आणि वेदान्त विषयाचें अध्ययन केलें.
यापुढें महाराष्ट्रांत गांवोगांवीं हिंडून त्यांनीं जनतेला आपल्या विद्वत्तेचा व
ज्ञानाचा लाभ दिला.

पंडितांची कीर्ति निव्वळ विद्वान् म्हणूनच नाही. ते मूर्तिपूजक असून निष्ठावंत
भक्त होते. श्रीकृष्ण हें त्यांचें आराध्यदेवत होतें. निगमसार हा त्यांचा वेदान्तपर
ग्रंथ आहे. यथार्थदीपिका ही त्यांची गतिवरील टीका आहे. ते कृष्णाचे उपासक
असल्यामुळें त्यांनीं भागवतांतील भिन्न भिन्न प्रसंगांवर अनेक श्लोकबद्ध

१० : प्रवाहिनी

आख्यानें लिहिलीं आहेत. त्यांच्या रचनेचें अनुकरण करून महाराष्ट्रांत अनेक आख्यानें प्रसार पावलीं आहेत. त्यामुळे वामन या नांवाचे अनेक कवि झाले असा एक वाद महाराष्ट्रांत आहे. परंतु पंडितांचीं आख्यानें त्यांच्या गुणांमुळे सहज ओळखूं येतात. तीं सर्वश्रुत आहेत.

पंडितांची वर्णनशैली अनुपम आहे. कवितेंतील प्रसंगाचें स्थूल चित्र मनश्चक्षु-समोर यथातथ्य उभें करावयाचें हा तिचा विशेष आहे. त्यांची रचना नादमधुर असून तिला शब्दालंकारांचा विलक्षण हव्यास आहे. त्यांच्या आख्यानांत योजलेलीं वृत्ते विविध असून तीं प्रसंगानुरूप व भावानुकूल आहेत. 'सुश्लोक वामनाचा' अशी त्यांच्या श्लोकरचनेची महाराष्ट्रांत प्रसिद्धि आहे.

१५. बालकृष्णाचा वनविहार :

हा उतारा वनसुधा या काव्यांतील आहे. श्रीकृष्ण व त्याचे सवंगडी वनांत गाई चारतांना कशा क्रीडा करीत त्यांचें हें भक्तिभावपूर्ण वर्णन एखाद्या मूकचित्राप्रमाणें आहे. शब्दांच्या रंगांमुळे तें उठावदार झालें आहे.

- श्रु. २२ ओ. १ बल्लवांचे बाळ—गवळ्यांचीं मुलें.
... .. ४ स्वनाथासर्वे—कृष्णाशीं.
... .. ६ तनाना करीती—मुखानें गुणगुणत, गाणें गात गात.
... .. ७ विचित्रें मोरपत्रें—निरनिराळे रंग असलेलीं मोराचीं पिसें
... .. ८ शरीरावर चंदनाच्या उटीनें निरनिराळ्या आकृत्या काढीत होती.
... .. ९ ते १२ शिवाशिवाचा खेळ खेळतांना जें मूल कृष्णास प्रथम हात लावी त्यास तो मोठेपणा देई. प्रत्येक मूल कृष्णालाच शिवण्यास उत्सुक होतें.
पाणी—हात.
... .. १३ परोपरी—अनेक प्रकारें.
... .. १४ आपलीं मनें कृष्णाच्या ठिकाणीं अर्पण करून, म्हणजे कृष्णास सर्वस्व मानून.
... .. १५ ते २० मुलें माकडांशीं माकडचेष्टा करीत होती त्यांचें हें वर्णन आहे.

- पृ. २२ ओ. २१ व २२ गंमत म्हणून जीं मुलें आकाशांत उडणाऱ्या पक्ष्यांच्या सावल्या जमिनीवर उमटत त्यांच्याबरोबर धावण्याचा प्रयत्न करीत.
- पृ. २३ ओ. १ व २ तीं मुलें हंसाच्या चालीचें अनुकरण करीत होतीं. हंस, परमहंस हे शब्द योग्याला लावतात. त्यांचा गुरु म्हणजे श्रीकृष्ण. त्याचें सान्निध्य किंवा सहवास ज्यांना प्राप्त झाला आहे अशीं तीं मुलें.
- ३ ते ६ यांत मोराच्या नाचाचें व मुलांनीं केलेल्या त्याच्या अनुकरणाचें वर्णन आहे. मेघनाळ शब्दावर श्लेष आहे. एकपक्षीं निळा मेघ असा अर्थ. दुसऱ्यापक्षीं श्रीकृष्ण असा अर्थ. तोक—मुलें. अन्योन्य—एकमेकांना. तीं मुलें एकमेकांना 'तो पाहा, मोर कसा नाचतो आहे. आपण तसें नाचतो आहोंत का?' असें खुणांनीं सुचवीत होतीं.
- ७ ते १० डोळे मिटून एका पायावर उभें राहणाऱ्या बगळ्याच्या ध्यानाला ढोंगी गोसाव्याच्या ध्यानाची उपमा दिली आहे. तो ज्याप्रमाणें लोकांपुढें खोट्या ज्ञानाचें व उपदेश देण्याचें प्रदर्शन करतो त्याची तीं मुलें नक्कल करीत होतीं. ती पाहून करुणासागर कृष्णाला हंस येत होतें.
- १८ कृष्ण हा सामान्य बगळ्यांच्या मुलांबरोबर सहभोजन करीत आहे हें पाहून आकाशातील देवांना आश्चर्य वाटलें.
- २३ व २४ कृष्ण मध्ये व भोंवतालीं सारख्या अंतरावर मुलें बसल्याने कृष्ण सर्वांना दिसत होता. यांत कृष्णास पक्षपात मान्य नव्हता असें ध्वनित केलें आहे.
- पृ. २४ ओ. ३ ते ६ कर्णिका—कमळांतील परागाचा दांडा. हा मध्यभागीं असतो. कमळाच्या लहान पाकळ्या आधीं व मग मोठ्या अशी रचना असते. त्याप्रमाणें कृष्णां पुढें लहान व त्यांच्यामागे मोठीं मुलें असे विभाग पाडले.

न्हस्वदीर्घ—लहान मोठे.

भवार्कातपत्रे—(भव + अर्क + आतप + त्र) भव (संसार) हाच अर्क (सूर्य); त्याच्या आतपा (ऊन) पासून संरक्षण करणारा म्ह० श्रीरुष्ण—त्याने.

पृ. २३ ओ. ११ ते १४ हे श्रीरुष्णाच्या वेषाचें वर्णन आहे. वंशी म्हणजे वेणु हीच जशी सुंदर गायन करणारी नृत्यांगना (म्ह० नादनटी) त्याने आपल्या कमरेवरलि शेल्यांत पोटापाशीं सोवली होती.

पट—शेला.

डाव्या काखेंत वाजवावयाचें शिंग लटकावलें होतें आणि जवळच वेताची सफेद काठी होती.

कक्षे—काखेंत.

झाडाखालीं नदीच्या कांठीं (ज्याच्या) सांवळ्या शरिराला उठी लावली आहे (असा तो रुष्ण) जेवत होता.

(तें दृश्य पाहण्यासाठीं) आकाशांत देवांनीं दाटी केली होती. (आणि) जटाधारी (ऋषीमुनी) व साक्षात् शंकर तो आनंद लुटत होते.

धूर्जटी—शंकर.

१६ वेणुवादन :

हा उतारा वेणुसुधा या काव्यांतला आहे. श्रीरुष्णाच्या वेणुवादनानें वृंदावनांतील गार्हगुरें, पशुपक्षी व गोपगोपी यांना मोह पडून त्यांचें देहभान कसें नाहीसें होत असे त्याचें यांत वर्णन आहे. यांत वामन पंडितांनीं कांहीं शब्दचित्रें इतकीं उत्तम चढवलीं आहेत कीं, मनाच्या डोळ्यांनीं तीं सारखीं पाहात राहावीं असें वाटतें.

पृ. २४ ओ. ५ गोप व गोपांगना हे म्हणत आहेत.

... .. ६ व ७ वेणुवादनानें जशीं कांहीं चित्रें काढलेलीं असावीं अशीं गार्हगुरें दिसतात. वेणूच्या रसाळ आवाजाचा हा प्रभाव होय.

पृ. २५ ओ. १ ते ८ यांत दूध पुरतेपणीं पिऊन झालें नाहीं तोंच कानांत वेणूचा नाद शिरल्यामुळें वासरांची स्थिति कशी होत

- असे तें सांगितलें आहे. वासरें निजलेलीं आहेत कीं चित्रांत रंगवलेलीं आहेत कांहीं कळत नसे. बहुधा तीं चित्रितच असावीत.
- लिहिलीं—चित्रांत काढलेलीं.
- पृ. २५ ओ. १० (वेणुनाद) म्हणजे जणूं मृताला जीवनरस होता.
- ११ वृंद—समुदाय. (गाईगुरें व गोपगोपी यांचा.)
- १३ अभिराम मल्लवेष—सुंदर गोपवेष.
- १६ शतपत्रें—कमळें.
- १७ गोधनानें म्हणजे गाईगुरांनीं फार पुढें जाऊं नये (म्हणून).
- २३ व २४ नव जावें—जाऊं नये.
- २३ व २४ ' चित्त ' नको, ' चित्ति ' हवें.
- (एका गोपानें असें आपल्या अनुभवाचें वर्णन केलें कीं,) रुष्णाकडे एकसारखें पाहातच राहावें असें वाटतें. इतकें कीं, तो नेत्रांच्या वाटेनें चित्तांत जातो आणि तेथेंच गुंतून राहतो.
- २६ रुष्ण षट्पद—काळे भुंगे.
- पृ. २६ ओ. २ (भुंगे) रुष्णदर्शनाचा लाभ घेत होते.
- ६ देव आणि देवांचे राजे जणूं भुंगे होऊन रुष्णाच्या वनमाळेचें सेवन करीत होते.
- ११ ते १४ यांत श्रीरुष्ण व मेघ यांच्यातील साम्य दाखविलें आहे. दोघेहि रंगानें काळे, परंतु जीवनाचा सुकाळ करणारे. रुष्ण जन्माला घालतो आणि मेघ पाणी देऊन प्राणिमात्रांना जिवंत ठेवतो. तेव्हां ते दोघे मित्र हा आशय. मेघ रुष्णाला भेटण्यास आला.
- १८ (श्लोक १२, १३, १४ व १५ मध्ये मेघाचें वर्णन आहे.)
- श्रीअजाला—श्रीरुष्णाला.
- २० महदतिक्रम—श्रीरुष्णाच्या वेणुनादाहून मेघाची गर्जना विशेष होणें म्हणजे मोठाच अतिक्रम (अपराध) होय.

९४ : प्रवाहिनी

- पृ. २७ ओ. १ व २ श्रवण, कीर्तन, स्मरण, पादसेवन, अर्चन, वंदन, दास्य, सख्य व आत्मनिवेदन हे भक्तीचे नऊ प्रकार आहेत. यांपैकी मेघाच्या सख्यभक्तीचे १२ व्या व १३ व्या श्लोकांत, आत्मनिवेदन भक्तीचे १४ व्या श्लोकांत आणि श्रवण व कीर्तन भक्तीचे १५ व्या श्लोकांत वर्णन आहे. (येथे या दोन भक्तींचा उल्लेखही आहे.)
- ३ ब्रजपाळा—श्रीकृष्णाच्या.
- ४ ब्रजपाळा—वृंदावनांतील गाईचा व गोपांचा समुदाय.
- ११ वृंदारक—देव.
- १२ मंदारक—पारिजात.
- १५ ते ३० (श्लोक १९ ते २२ श्रीकृष्ण गाईगुरांना चारून सायंकाळीं घरीं परत येत असे त्या प्रसंगाचे वर्णन आहे.)
गाईच्या खुगानीं उडालेली धूळ मुखावर बसली आहे.
हारीं—रांगेत पुढे. दिनांतीं—सायंकाळीं.
देवकीगर्भसंभूत—कृष्ण.
- १९ ते २० कृष्णाच्या कानांतील रत्नजडित कुंडले इतकीं तेजस्वी होतीं कीं, तीं सूर्यास वांकोल्या दाखवीत आहेत असें वाटे.
- २१ धूलिधूषित गंडमंडळ—धुळीनें मळलेला कपाळाच्या कोनांजवळचा भाग.
- २४ गजपतिगति—ऐरावताप्रमाणें मंद मंद डुलत.
- पृ. २८ ओ. २ 'सुखकरण' असा एक शब्द हवा.
भाकी—मागावयाचा.
- ४ दिशांच्या पलीकडे राहून सुद्धां तो श्रीकृष्ण आमचीं दुःखें हरण करीत असतो.

८ मोरोपंत (इ. स. १७२९-१७९४) :

मोरोपंतांच्या वडिलांचें नांव रामचंद्र व आईचें नांव लक्ष्मी. त्यांचें संबंध नांव मोरेश्वर रामचंद्र पराडकर. पेशव्यांचे व्याही प्रसिद्ध सावकार बारामतकिर बाबूजी नाईक

यांच्या ते आश्रयास होते. आरंभीं ते त्यांच्याकडे हिशेबठिसेब ठेवण्याचें कारकुनी काम करीत होते. परंतु पुढें त्यांची कवित्वशक्ति लक्षांत येतांच नाइकांनीं त्यांना पुराण सांगण्याची कामगिरी सांगितली. अशा रीतीनें आवडता व्यवसाय प्राप्त होतांच पंतांनीं दुप्पट उत्साहानें काव्यलेखनास प्रारंभ केला. चापुढें त्यांनीं आपलें संपूर्ण आयुष्य काव्यरचनेस वाहिलें. रामायण, महाभारत व भागवत हीं संस्कृतांतील बृहत्काव्ये त्यांनीं अनवश्यक भागाचा संक्षेप करून व प्रसंगानुसार पदरचा भाग जोडून मराठींत आणण्याचें महत्कार्य केलें. चांशिवाय त्यांनीं रुष्ण-चरित्रावर हरिवंश, मंत्रभागवत आणि रुष्णविजय हीं मोठालीं काव्ये लिहिलीं आहेत. या आधारित काव्यांखेरीज त्यांनीं स्वतंत्र काव्येहि रचलीं आहेत. त्यांत श्लोककेकावलि हें स्तोत्रपर भावकाव्य अतिशय लोकप्रिय आहे.

पंत हे फार मोठे अधिकारी व्युत्पन्न पंडित होते. त्यांनीं बालपणींच संस्कृत भाषेतील काव्यशास्त्रादिकांचें अध्ययन केलें होतें. त्यांनीं त्यांच्यापूर्वीं होऊन गेलेल्या मराठी कवींच्या काव्याचेंहि चांगलें परिशीलन केलें होतें. त्यामुळें भाषेवर त्यांचें हुकूमती प्रभुत्व होतें. कोणतेंहि वृत्त सहज लीलेनें हाताळण्यांत त्यांचा हातखंडा होता. पण मराठी वाङ्मयांत त्यांचें नांव आर्यावृत्तासाठीं विशेष विख्यात आहे. संस्कृतांतील गीतीलाच त्यांनीं आर्या हें नांव दिलें होतें. मुळांत वस्तुतः हे दोन वेगवेगळे छंद आहेत. पंतांनीं आर्यावृत्तांत निरनिराळीं आख्यानें रचून तीं कथेकन्यांच्या स्वाधिन केलीं. त्यामुळें महाराष्ट्रांत त्यांचें काव्य प्रसार पावलें व त्यांच्या आर्या ज्याच्या त्याच्या तोंडीं खिळल्या व खेळूं लागल्या. 'सुश्लोक वामनाचा, अभंगवाणी प्रसिद्ध तुक्याची, ओवी ज्ञानेशाची किंवा आर्या मयूरपंताची।' या आर्थेवरून तिच्या लोकप्रियतेची कल्पना येईल.

पंत हे व्यवस्थितपणें प्रपंच करून परमार्थ साधणारे एक थोर आदर्श गृहस्थ होते. आयुष्याच्या उत्तरार्धांत त्यांनीं काशी, प्रयाग, गया इत्यादि उत्तरेकडील तथिक्षेत्रांची यात्रा केली होती. तिकडून परततांना त्यांनीं दोहा, सोरठा, हरिगीतिका, गज्जल इत्यादि छंद मराठींत आणले. आपल्या आयुष्याचा एकहि क्षण ते व्यर्थ जाऊं देत नसत. त्यांनीं निरनिराळ्या वृत्तांत एकशें आठ रामायणें रचलीं असून वेगवेगळ्या काव्यांत मंत्ररचना साधली आहे.

पंतांची काव्यरचना जशी विपुल तशीच विविध आहे. त्यांची भाषा संस्कृत शब्दांच्या प्रचुरतेमुळें प्रौढ व भारद्दस्त बनली आहे. त्यांचा संस्कृत साहित्याचा

२६ : प्रवाहिनी

व्यासंग असल्यामुळे त्यांच्या काव्यांत असंख्य शब्दालंकार व अर्थालंकार गुंफले गेले आहेत. रसांच्या दृष्टीनेहि पंतांचें काव्य प्रथम प्रतीचें आहे. वीर व वत्सल हे त्यांचे आवडते रस आहेत. त्यांच्या काव्यांत शृंगार आहे. तोहि संयमित व मुग्ध आहे. पंतांचें कथारचनाचातुर्य व कथनकौशल्य निर्विवाद श्रेष्ठ असून स्वभावरखन मार्मिक आहे.

१७ रुक्मिणीचें स्वविवाहकथन :

ही रुक्मिणीविवाहाची कथा कृष्णविजयाच्या त्र्यांयशिव्या अध्यायांत आली आहे. कौरव व यादव यांच्या भार्या एका जागी जमल्या आहेत आणि एकमेकींना आपल्या विवाहाच्या आठवणी सांगत आहेत असा हा प्रसंग आहे. प्रस्तुत रुक्मिणी आपल्या विवाहाचें वृत्त निवेदन करित आहे. हा प्रेमळ व मनोरम प्रसंग गृहस्थाश्रमाची धन्यता अनुभवणाऱ्या पंतांसारख्या प्रतिभासंपन्न कवीच्या लेखणांतून निघाला असल्यामुळे तो अतिशय मार्मिक व रसाळ उतरला आहे. रुक्मिणी स्वतःच विवाहवृत्त सांगत असल्यामुळे स्त्रीस्वभावाला अनुरूप अशी साधी परंतु सरस वाणी या काव्यांत साधली आहे.

- पृ. २९ ओ. १ रुक्मिणी विदर्भ देशाची राजकन्या म्हणून वैदर्भी.
.... ४ हारि—मनोहर; चित्ताकर्षक.
... ५ यांत रुक्मिणीचें कृष्णकथाप्रेम व औदार्य दिसतें.
... ८ धराखणी—पायांच्या नखांनी जमनि खणति वसणें हें चिंतेचें चिन्ह आहे. (रुक्मिणी चिंतातूर होई.)
... १० रुक्मिणीचें वय विवाहाला योग्य होत होतें. तेव्हां हिच्या देवांत कोण पति असेल, कारण ' देव ' हें बलवान् आहे असें म्हणणारे लोकच खरोखर भित्रे होते. रुक्मिणीला भीति वाटत नाही. आपणांस कृष्णच पति लाभणार अशी तिची खात्री होती.
... ११ सांजणांमध्ये मोठा—सहा भावंडांत वडील.
... १२ मणिगोटा—(व्याजोक्तीनें म्हटलें आहे) भावास ' रत्न ' म्हणतात. परंतु रत्न जरी झालें तरी पाषाणच. तें अमृतांत बुडविलें तरी भिजावयाचें नाही. यांत रुक्मीचा निर्बुद्ध स्वभाव वर्णिला आहे.

- पृ. २९ ओ. १३ स्वगुरुविचारानें—मला कृष्णाला व्यावयाचें हा जो वडिलधान्या मंडळींचा विचार तो.
- १४ चैद्य म्हणजे शिशुपाळ. हा चेदी देशाचा राजा. कृष्णाचा वैरी व रुक्मीचा मित्र होता.
- १६ वडिलधान्यांचें रुक्मीपुढें चालेना तेव्हां रुक्मिणीच्या मनांत आत्महत्येचे विचार येऊं लागले.
- १७ रुक्मिणीनें एका विश्वासू ब्राह्मणाच्या हातीं कृष्णाला गुप्त रीतीनें पत्र पाठविलें तो प्रसंग.
- २१ मूळ संस्कृत काव्यांत ' वसंततिलका ' वृत्त आहे.
- पृ. ३० ओ. २३ सक्षिप्र—सदाचरणी ब्राह्मण.
- २४ प्रणतवत्सलाला म्हणजे शरण आलेल्याला जो ममत्व दाखवतो त्या कृष्णाला शपथ घालून क्षिप्र (लवकर) आणण्यासाठीं.
- २५ शाल्व, मगधपति म्हणजे जरासंध व चैद्य म्हणजे शिशुपाळ हे रुक्मीचे मित्र व कृष्णाचे वैरी आले.
- २६ त्यामुळें कुंडिनपुर म्हणजे विदर्भाची राजधानी ही त्यांच्या बळांच्या समुद्रांत बुडून गेली. कारण त्या सर्वांनीं आप-आपलीं सैन्ये आणलीं होतीं आणि (तीं पाहून) रुक्मिणीचें मन आधींत : (म्हणजे मानसिक चिंतेंत) बुडून गेलें.
- २८ खळदर्पघ्न—दुष्टांच्या गर्वाचें हनन करणारा. नतचातकदयासुधाजळद—नम्र चातकाला जो दयारूपी सुधेचा मेघ आहे. (हीं दोन्हीं कृष्णाचीं विशेषणें आहेत.)
- ३० चिंतातुर मनास (शरिर) आधाराची काठी झालें. चष्ठी—आधाराची काठी.
- ३१ (आर्या १६, १७ व १८ मध्ये रुक्मिणीच्या चिंतातुर मनाचे पापुद्रे उलगडले आहेत.)
- ३४ कोट्यवधि चिंतामाणिहि ज्याच्या चरणकमलाच्या धुळीची बरोचरी करूं शकत नाहींत असा कृष्ण.

९८ : प्रवाहिनी

पृ. ३० ओ. ३६

... ... ३७ व ३८

स्त्रियांची डावी भुजा स्फुरण पावणे हा शुभ शकुन आहे. ब्राह्मण कृष्णाकडून परत आला तो प्रसंग रूपकाने सांगितला आहे. समग्र मानसिक तापाचे हरण करणारी मात्रा घेऊन सकाळीं तो ब्राह्मणवैद्य परत आला. आपल्या मुलीवर एखादा बापहि इतकी दया करित नसेल असा तो माझ्यावर माया करित होता.

धन्वंतरि—वैद्य.

... ... ४०

उत्तमश्लोक—ज्याची कीर्ति उत्तम आहे तो, अर्थात् कृष्ण.

... ... ४१ व ४२

श्रीकृष्ण द्वारकेहून कुंडिनपुरास येण्यास निघतो तो प्रसंग. (' हूं ! कुंडिनमार्ग ' हें कृष्णाचे वाक्य त्याच्याठायीं पुष्कळ दया आहे हें सूचित करी.)

प्रभूता—पुष्कळ.

... ... ४४

कृष्णाच्या रथाचे घोडे अत्यंत चपल होते. जणू काथः त्यांची वाच्याशी मैत्री होती, किंवा त्यांनीं विजेचे जोडे घातले होते. (उत्प्रेक्षा)

... ... ४५

भावोजी—बळिराम.

... ... ४६

' मरुदनळ ' (मरुत् + अनळ)—वारा व अग्नि एक झाले. अर्थात् कृष्ण व बळिराम जुळले.

पृ. ३१ ओ. ४७

रुक्मिणीच्या वडिलांचे नांव भीष्मक.

... ... ४८

हा (कृष्ण) मोराला सुख देणारा त्याचा मित्र जणू पर्जन्यच आहे (असें लक्षांत घेऊन) भीष्मकाने त्याचे स्वागत केले. त्यामुळे त्याची चिंता दूर झाली.

शिक्षि—मोर.

... ... ५०

प्रणत—शरणागत, विनम्र असलेले.

तापत्रयह—आधिदैविक, आधिभौतिक व आध्यात्मिक.

या त्रिविध तापांचे हरण करणारे.

हरिपदनीरुहवितान—(हरिपद + नीरुह + वितान) हरिचे

पदकमलरूप आच्छादन.

- पृ. ३१ ओ. ५१ व ५२ रुष्ण आल्याने रुक्मिणीच्या हृदयास आनंद झाला. तेव्हां तेथील चिंतेला शिशुपालादिकांच्या मनांनी आपल्याकडे बोलाविले. पालाविले—बोलाविले.
- ५३ रुक्मिणी देवीच्या दर्शनाला जाते तो प्रसंग.
- ५७ दंशित—कवचधारी.
कोले—(जुने रूप) आतां कोल्हे.
- ५८ ओले वरि वरिसे—म्हणजे रुक्मि, शिशुपाल, जरासंध आदि वैर दिखाऊ वरि होते.
- ५९ श्रीपदपद्मे—देवीचे चरणकमल.
- ६३ चावरून प्राचीन काळीं स्त्रियांना ब्राह्मणी पूजा सांगित्त असें दिसते.
विप्रसर्ता—ब्राह्मणी.
- ६४ ' फलितं सर्वं '—' फलेन फलितं सर्वं '
- पूजेच्या वेळचा हा मंत्र आहे. म्हणजे सर्व फळ प्राप्त होतील '.
- ६५ देवीप्रासाद—अंबादेवीचे देऊळ.
आलीला—आलेलीला
- ६६ आलीला धरुनि करी—सखीला ह्याती धरुन.
आलीला—किंचित् लीला (दाखविली).
- ७० दावा—वैर.
- पृ. ३२ ओ. ७१ लोल—(औत्सुक्याने चंचल)
- ७३ महा भागा—उत्सवास.
- ७६ शिशिरीं—थंडीच्या दिवसांत.
- ७७ सुमनोमाळा—पुष्पमाळा हा एक अर्थ; उत्तम मनोरूप माळा हा दुसरा अर्थ (श्लेष).
- ७९ उंचलितां—(रुष्णाच्या गळ्यांत माळ घालण्यासाठीं रुक्मिणीने हात उंच करतांच.)
प्रिय—श्रीरुष्ण.
- ८० लव लागेना—एक क्षणहि लागला नाही.
- ८४ काय—(पुल्लिंगी शब्द) शरीर

९ केशवसुत (इ. स. १८६६-१९०५) :

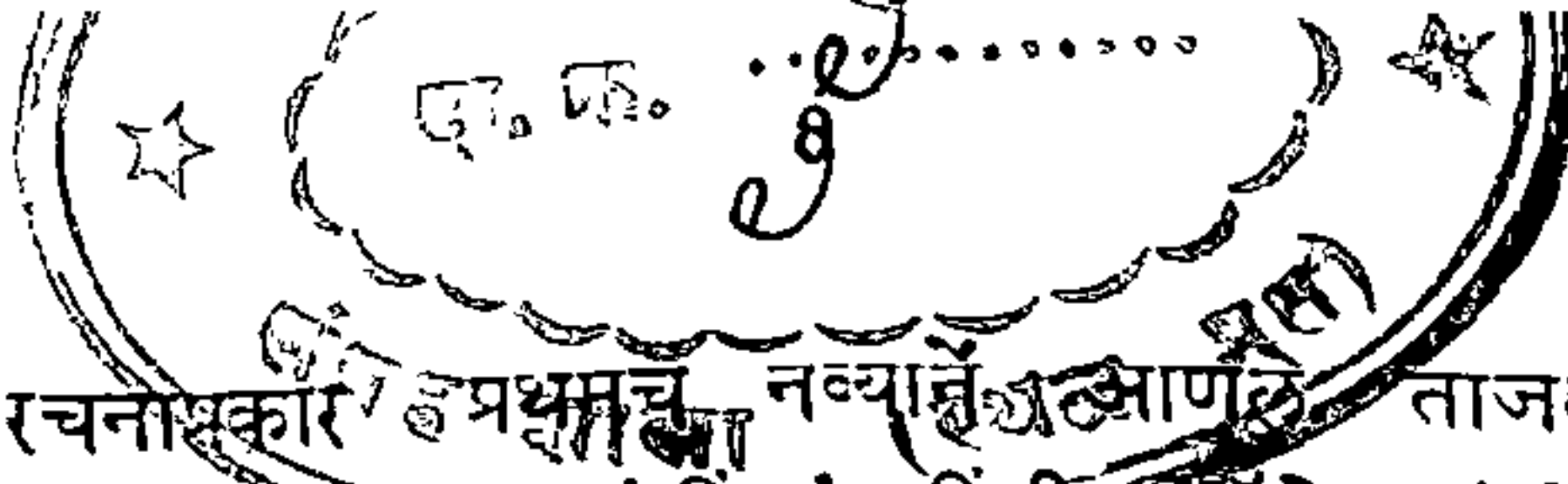
केशवसुतांचें संबध नांव कृष्णाजी केशव दामले. त्यांचें प्राथमिक शिक्षण रत्नागिरी जिल्ह्यांतील खेड या गांवां झालें. पुढें इंग्रजी शिक्षणासाठीं त्यांना बडोदें, नागपूर व पुणें अशीं स्थलांतरें करावीं लागलीं. शेवटीं पुण्याच्या न्यू इंग्लिश स्कूल-मधून ते १८८९ मध्ये प्रवेशपरीक्षा पास झाले. प्रतिकूल परिस्थितीमुळें त्यांना कॉलेजचें शिक्षण घेतां आलें नाहीं.

अशा रीतीनें शिक्षण थांबल्यावर केशवसुत नोकरींत शिरले. आरंभीं पांच सहा वर्षे ते मुंबईस राहून मिशनशाळेंत, ज्ञानोदय कचेरींत किंवा कस्टम खात्यांत तात्पुरत्या जागांवर कामें करीत होते. पुढें ते खानदेशांत आधीं भडगांवला व नंतर फैजपूरला शिक्षक म्हणून राहिले. अगदीं अखेरीं १९०३ सालीं म्हणजे मृत्यूच्या पूर्वीं दोन वर्षे ते धारवाडला सरकारी हायस्कुलांत शिक्षक म्हणून लागले. अशा तऱ्हेनें त्यांना व्यवसायांत शेवटपावेतो कधींच स्थैर्याचा अथवा शांततेचा लाभ झाला नाहीं.

केशवसुतांना बालपणापासूनच कविता रचण्याचा नाद होता. इंग्रजी शिक्षण घेत असतांना तो वाढीस लागला. संस्कृत किंवा प्राचीन मराठी कवितेपेक्षां इंग्रजी कवितेवर त्यांची अधिक भक्ति होती. ती इतकी कीं त्यांनीं मराठी कवितेला तिचें वळण लावून त्यांत यश संपादन केलें. अशा प्रकारची कविता केशवसुतांनींच प्रथम लिहिली व तीहि प्रथम प्रतीची लिहिली, म्हणूनच त्यांना आधुनिक मराठी कवितेचे जनक असें संबोधण्यांत येत असतें.

केशवसुतांच्या कवितेंत दोन प्रकार प्रामुख्यानें आढळतात. त्यांच्या कांहीं कवितांत मनोलेखन आहे आणि कांहीं कवितांत विचारात्मक चिंतन आहे. त्यांच्या ठिकाणीं विलक्षण आत्मपरता होती. त्यामुळें त्यांच्या वाणीला ओज चढतें आणि कवितेंत उत्कट स्फूर्तीचा प्रत्यय येतो. त्यांची कविता वाचतांना ते जणूं कांहीं आपल्याशीं बोलत आहेत असा भास होते. त्यामुळें त्यांची कविता अंतःकरणाची पकड सहज घेते.

केशवसुतांनीं प्रेमावर, देशभक्तीवर, समाजसुधारणेवर, स्त्रीदाक्षिण्यावर, निसर्गावर आणि स्वतःच्या सुखदुःखांवर कविता लिहिल्या आहेत. या विविधतेमुळें त्या वाचतांना तोच-तो-पणा जाणवत नाहीं. त्यांनीं मराठी काव्यांत कांहीं

काव्यप्रकार व रचनाप्रकार ह प्रथमच नव्याने आणले. ताजमहाल आणि मयूरसिंहासन ही कविता लिहून त्यांनी इंग्रजीतील सॉनेट (Sonnet) हा काव्यप्रकार व रचनाप्रकार मराठीत रूढ केला. आपल्या हृदयंगम भावगीतांमुळे, नाविन्यपूर्ण चिंतनिकांमुळे आणि छंदांच्या नवनिर्माणामुळे ते मराठी कवितेच्या क्षेत्रांत युगप्रवर्तक मानले जातात.

१८ सृष्टि, तत्त्व आणि दिव्यदृष्टि :

या कवितेत केशवसुतांनी एक विचार प्रकट केला आहे. तो काव्यदृष्टी-विषयीचा आहे. सामान्यांची दृष्टि आणि कवीची म्हणजे कलाकाराची दृष्टि यांतलें अंतर तीत व्यक्त झालें आहे. सामान्यांच्या दृष्टीला सृष्टीतील जी वस्तु अगदींच अनुपयुक्त वाटते, तिच्यांतच कलाकाराच्या दृष्टीला सौंदर्याचा साक्षात्कार होतो.

पृ. ३३ ओ. २

मधुर...लागलीं—कुलें वान्यावर सुवास सोडूं लागलीं.

... .. ३

प्रावारून—परिधान करून, नेसून. (कारण प्रावार म्हणजे अंगवस्त्र)

तुपारांचें म्हणजे (इथें) दंवांचें वस्त्र परिधान करून उषा सूर्याची वाट पाहात होती. (अजून सूर्योदय झाला नव्हता.)

... .. ४

मोडून—त्या सुंदर देखाव्यानें भुरळ पडून.

... .. ५

‘ पश्यात्रास्मि ’—(पश्य + अत्र + अस्मि ‘ मी येथें आहे ’) असें एक गंभीर ध्वनि म्हणाला.

... .. ६

‘ भो ! कुत्रासि ! (‘ अरे ! कुठें आहेस ?) असें कवीनें विचारिलें.

... .. ७

‘ कुत्राप्यस्मि च सर्ववस्तुषु ’—(कुठेंहि आहे. सर्व वस्तूंत आहे) असें उत्तर मिळालें.

(इथें एकदां ‘ आणि ’ आल्यावर पुन्हां ‘ च ’ची गरज नव्हती. हा दोष आहे.)

केशवसुतांनीं या तिन्ही ओळींत संस्कृत भाषा मुद्दाम योजिली आहे. कारण तिच्यामुळे जणूं कांहीं असा प्रसंग प्रत्यक्षच घडला असावा असा आभास उत्पन्न होतो. हा आपल्या मनावरला संस्कार आहे.

१०१ : प्रवाहिनी

पृ. ३३ ओ. ८

मनना करीत—चिंतन करीत, सखोल विचार करीत.

... .. ११

काढूं..... झट्टूनि—धोंड्यांत गुप्त वसत असलेले सौंदर्य
आपण प्रयत्नपूर्वक बाहेर काढूं.

... .. १३

वोपिले—(अपण केले) हा प्रयोग बरोबर नाही. धाव
मारतात.

... .. १५

धोंड्यांतून सुंदर शिल्प जन्माला आले.

... .. १६

हीच सौंदर्याचा साक्षात्कार होणारी कवीची किंवा
कलाकाराची असाधारण दृष्टि.

११ भृंग :

ही निसर्गकविता आहे. गुंजारव करणारा भृंग हा सृष्टीचा खराखरा कवि
आहे. तुम्ही आम्ही सामान्य कवि आहोत. कारण तुम्हां आम्हांला दुःखे आहेत.
परंतु भृंगाला कोणतेही दुःख नसून तो आपल्यापेक्षां सुखी आहे. कवीच्या
म्हणण्याचा आशय हा की, भृंगाप्रमाणे आत्मविस्मृति झाल्याशिवाय परमानंद प्राप्त
होणे शक्य नाही.

पृ. ३४ ओ. १

(कडवीं २, ३ व ४ यांत सृष्टि व कवीचे अंतरंग
यांतील साम्य काव्यमय रीतीने वर्णिले आहे. योजलेल
वृत्तहि कवितेतील विचारांना अनुकूल असे आहे.)

... .. १३

(कडवीं ५, ६, ७, ८ व ९ यांत कवीने स्वतःची
म्हणजे एकंदर कवीची आणि भृंगाची तुलना करून
त्याला खरा कवि म्हटले आहे. कारण त्याला दुःखे
नसतात. आणि तो स्वतःला विसरत असतो.)

... .. १५

नादी—म्हणजे आपल्याच नादांत, लहरति असणारा;
स्वच्छंद, ज्याला नसती बंधने नाहीत; किंवा गुडूगुडू
असा नाद करणारा.

... .. १६

आम्हांला बंध आहेत. कारण कविता रचतांना आम्हांला
गण व मात्रा यांचे बंधन पाळावे लागते.

... .. १७ ते २०

येथे काव्यासंबंधीच्या खोल्या कल्पनांवर टीका आहे.
मनुष्य पोपटाला पिंजऱ्यांत कोंडून आपल्याप्रमाणे शब्द

काढण्यास शिकावंतो व त्याचें कौतुक करितो. त्याच-
प्रमाणें कानाला गोड लागणारे अर्थहीन शब्द ज्यांत
आहेत व ज्यांत मात्रादोष नाहीत ते काव्य उत्तम
असें आम्ही मानतो. कवीचा म्हणण्याचा आशय असा
आहे की, काव्य हें स्वयंस्कृत व अनिर्वध असावें. तरच
तें काव्य.

पृ. ३४ पृ. २१ ते २४

यांत वरीलप्रमाणेंच टीका आहे.

पृ. ३५ ओ. ३ व ४

यांत भृंगाच्या आत्मविस्मृतीचें वर्णन आहे. आत्म-
विस्मृति व तन्मयता यांशिवाय खरें काव्य नाही हा
सिद्धान्त येथें आहे.

... .. ५ ते ८

(कडवीं ९, १० व ११ यांत आपण कसे दुःखीकधी
आहोंत व भृंग कसा सुखी आहे तें दाखविलें आहे.)
आम्हांला जगांत दुःखाशिवाय दुसरें कांहींच दिसत
नाहीं. म्हणून एखादी सुंदर वस्तु असली तरी आम्हांला
तिच्यांत दुःखाचा भास होतो.

कुसें—बोचणारीं गवतें.

... .. ९

अले ! —('अलि' शब्द) भृंगा.

... .. १०

अंतःकरणांतील प्रेम, सौंदर्य व आनंद यांचा (भाव).

... .. १९ व २०

भृंगाचें सौंदर्यसेवन व आनंद—आस्वादन म्हणजे भिन्न
भिन्न पुष्पांतील मध लुटणें व गुंजारव करित आनंद
करणें.

पृ. ३६ ओ. ५ ते ८

कवीला भृंगाची 'गुंगी' म्हणजे आत्मविस्मृति व
तन्मयता हवी आहे. ती आपली इच्छा तो व्यक्त
करीत आहे.

२० पुष्पाप्रत :

फुले उमलतात व कोमेजतात हें सत्य असलें, तरी या कवितेंत कवीनें एकंदर
पुष्पजाति घेऊन ती रोज रोज उमलते अशी कल्पना करून तिला 'चिरतरुण'
म्हणजे 'अमर' व 'चिररुचिर' म्हणजे 'अजर' म्हटलें आहे. या कवितेंत
निराशेची भावना आहे. परंतु ती काव्यमय आहे. निसर्ग अजरामर आहे. परंतु

१०४ : प्रवाहिनी

मानव दुःखा, कष्टी व विनाशी आहे या विचाराची छाया या कवितेत पडली आहे.

पृ. ३६ ओ. ४

(कडवीं २ ते ६ : कवीने बालपणी निरागस व अजाण असतांना फुलापासून जो आनंद होतो तो वर्णिला असून मूल व फूल यांतील साम्य प्रकट केले आहे. आणि प्रौढपणाचा म्हणजे जबाबदारीचा व जाणिवेचा काळ कसा त्रासदायक आहे ते तुलनेने दाखविले आहे.)

... .. ओ. १२

मम.....डवरालाहे—मी कमनशिबी आहे.

पृ ३७ ओ. ३

दिव्य—अलौकिक, तेजस्वी, अजरामर.

... .. ४

(कडवीं ७ ते १० कवीने फुलाच्या आनंदा बालपणाचे, यशाचे आणि अजरामरत्वाचे काव्यमय वर्णन केले आहे. आणि आपण त्यापासून दूर असल्याचे सांगितले आहे.)

... .. ६

भास्वान्—सूर्य; मरुद्गण—वारा; स्वर्ग—आकाश.

... .. १६ ते २०

(यांत कवीने आपण क्षणभंगुर आहोत. तेव्हां अजरामर फुलाचे स्तोत्र सृष्टीचा खरा कवि जो भृंग त्यानेच गावे अशी इच्छा व्यक्त केली आहे. ते गाणे ऐकून आपल्या मनांतले दुःख नष्ट होईल असे कवि सांगतो. यावरून कवीची निसर्गाविषयीची ओढ दिसून येईल.)

... .. १५

केवढा रे—अंतर आहे, फरक आहे.

२१ रांगोळी घालतांना पाहून :

उदात्त विचारांनी नटलेली अशी ही कविता आहे. केशवसुतांना चिंतन प्रिय होते. प्रत्येक वस्तूतील सुंदरता शोधण्याचा कवीने प्रयत्न केला पाहिजे असे त्यांना वाटे. कवीची दृष्टि इतरेजनांच्या दृष्टीपेक्षा निराळी असते अशी त्यांची कल्पना होती. किंबहुना लोकांना जे व्यर्थ वाटते त्यांतच कवीला अधिक अर्थ दिसतो अशी त्यांची ठाम समजूत होती. आणि त्याप्रमाणे त्यांनी साध्या विषयांतहि मोठा आशय पाहण्याची स्वतःला संवय लावून घेतली होती. पूर्वी प्रत्येक कुटुंबांत धरापुढील अंगणांत रांगोळी काढल्याचे दृश्य दिसे. रोज रोज पाहिल्यामुळे कुणाला तिचे महत्त्व वाटत नसे. परंतु केशवसुतांसारख्या चिंतनशील प्रवृत्तीच्या

प्रतिभासंपन्न कविने दृश्यांतूनहि विशाल आशय काढला. रांगोळीच्या प्रतीकात्मक आकृत्यांत त्यांना चंद्र, सूर्य, स्वर्ग इत्यादिकांचे दर्शन घडले.

- पृ. ३८ ओ. १ ते ४ लिहिले—काढले, रेखाटले
(रवि, शशी, नक्षत्रे, गोष्पद, पदो, बिल्वदले, चक्रे
आदि आकृत्या रांगोळीने काढत असतात.)
- ५ ते ८ कवि शुचिर्भूत कुळांत वाढलेला असल्यामुळे या
दृश्याचा त्याच्या मनावर अनुकूल परिणाम झाला.
त्याला एक प्रकारची शांतता वाटली. आणि तीर्थक्षेत्रे,
देव, ऋषीमुनी, पतिव्रता व पुण्यश्लोक राजे यांचा
चित्रपट त्याच्या मनश्चक्षुंपुढून निसटला. हा संस्काराचा
प्रभाव होय.
- ९ रुचिर—सुंदर.
- ११ लीलेने—अगदी सहज.
- १३ आर्ये !—पवित्र स्त्रिये !
- १५ व १६ रांगोळींत सूर्य, चंद्र इत्यादि काढून त्या मुलीने जणू
कांहीं थोड्या वेळांत स्वर्ग व पृथ्वी यांचा संगम घडवून
आणला होता.
- १८ धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष हे चार पुरुषार्थ होत.
- १९ सारसे—क्रमे.
- (रांगोळीतील निरनिराळ्या आकृत्या दिव्यत्व, साकल्य,
पावित्र्य, सौंदर्य, प्रेम आणि ईश्वराचे वास्तव्य सूचित
करित होत्या.)
- २१ अये !—अगे !
तुझ्या या स्वर्गी—रांगोळींत.
- २२ आर्ये... स्वये—हे पवित्र स्त्रिये !
(या रांगोळींत प्रकट झालेल्या उदात्त) तत्त्वांची तू
स्वतः जणू कांहीं सेविकाच आहेस.
उपचारिका—सेविका, पूजिका.

१०३ : प्रवाहिनी

पृ. ३८ ओ. २३ व २४ यांत कवीची शुद्ध दृष्टि व पावित्र्य दिसते. त्या स्त्रीशी आपले नाते, स्नेह किंवा निदान परिचय जरी असता, तरी आपण तिला वंदन करून धन्य झालो असतो. (परंतु परकेपणामुळे आपणांस तसें करतां येत नाही याबद्दल कवीला खेद वाटतो.)

कृती होतो—धन्य झालो असतो.

पृ. ३९ ओ. १

किल्मिष—पापवासना (' कल्मष ' हवे).

... .. २

निषेध—धिकारयुक्त प्रतिबंध.

... .. ३

वांकडी दृष्टि करणे—पापी नजरेने पाहणे.

... .. ४

सुदर्शन—(रांगोळीत काढलेले) चक्र.

सांकडी—संकटे.

११ काव्य कोणाचे ?

कवि जे कवितालेखन करतो ते त्याला प्रेरणा मिळते म्हणून करतो. तो स्वतः ते करण्याइतका अधिकारी नसतो. परंतु स्फूर्ति त्याच्याकडून ते कार्य करवते, हे तत्त्व या कवितेत मांडले आहे. भिन्नभिन्न राष्ट्रांतील अनेक नव्या जुन्या प्रतिभासंपन्न कवींनी हाच आपला अनुभव सांगितला आहे. जगांत जे जे सुंदर, जे जे मधुर व जे जे सुकुमार आहे त्याचे आदिकारण सरस्वती आहे. त्या प्रेरक शक्तीमुळेच कवि कवितालेखन करतो.

पृ. ३९ ओ. ६

कल्पि—कल्पना.

पृ. ४० ओ. ५

शंसी—प्रशंसा करी.

... .. ९

परकीय कल्पना—इंग्रजी अथवा अन्य वाङ्मयांतील घेतलेल्या उसन्या कल्पना.

... .. १३

शारदा—सरस्वती; (ही काव्याची अधिष्ठात्री देवता).

मंत्र—स्फूर्ति, प्रेरणा (येथे).

... .. १४

मानी—तिला मानेल असे (काव्य).

... .. १५

दिव्य शक्ति—(म्ह०) शारदा.

... .. १८

कारण—प्रेरक.

१२ नैर्ऋत्येकडला वारा :

हिच्यांत आनुषंगिक निसर्गवर्णन असले, तरी ही कविता आत्मपर आहे.

कवीला आपल्या आप्तस्वकीयांबद्दल वाटणारी आत्मीयता आणि स्वतःसंबंधीचा आत्मप्रत्यय या कवितेत प्रकट झाला आहे. प्राचीन मराठी वाङ्मयांत अशा प्रकारची कविता आढळत नाही. केशवसुत कोंकणांतले तेव्हां कोंकणच्या बाजूने येणाऱ्या वाऱ्याला उद्देशून ही कविता आहे.

पृ. ४० ओ. १ पुण्यप्रदेशावरी—(कविता बहुधा पुण्यास स्फुरली असावी म्हणून हा उल्लेख आहे.)

... .. ३ व ४ कोंकणचा वारा अंगाला लागतांच कवि वस्तुस्थिति विसरतो व आपल्या जन्मभूमीचा अर्धवट स्वप्नस्थितीत अनुभव घेतो.

पृ. ४१ ओ. १ (श्लोक २, ३, ४, ५ व ६ मध्ये कोंकणच्या निसर्गाचे वर्णन आहे.)

... .. ६ तुंगे शिखरे—उंच शिखरे

... .. ७ महात्म्यांचीं मनें जशीं स्वर्गापर्यंत उंच चढतात (अर्थात् उच्च आणि उदात्त विचारांच्या द्वारे).

... .. ८ ' अद्रीय ' नको ' अद्रीश ' हवे—अद्रि + ईश (मोठाले पर्वत).

... .. १८ पालकदेवी—(म्ह० किल्ल्यांचे रक्षण करणाऱ्या देवता)

... .. २० पडके—(विशेषण बरोबर नाही) फाटकेतुटके असा अर्थ.

... .. २१ पाटस्थले—पाण्यांचे पाट.

... .. २४ ते निसर्गाचे दृश्य पाहण्याकरितां हे स्वप्नाकू मन व डोळे उतावळे होतात.

... .. २५ राहट्या—चराया, कुरणे.

... .. २९ माल्यकूट—(केशवसुतांचे जन्मग्राम मालगुंड. त्याचे हे संस्कृतीकरण आहे.)

पृ. ४२ ओ. ५ व ६ यांत केशवसुतांचा आत्मविश्वास दिसतो. ते स्वतःला ' वाग्देवीसुत ' म्हणवतात आणि आपल्या जन्माची वार्ता देवांना कळवा असे म्हणतात.

जैजैकार करा—(वस्तुतः ' जय जय ' करा असा शुद्ध प्रयोग. वृत्तसुखार्थ अशुद्ध)

१०८ : प्रवाहिनी

पृ. ४२ ओ. ७

जगदुद्रा नदी— हिचें खरें नांव ' जगबुडी ' आहे.
कवींनी त्या नांवाचें उदात्तीकरण केलें आहे.

... .. ८

(येथून पुढें श्लोक १०, ११, १२, १३ व १४ यांत
कवीला आपल्या आईवडिलांची, आजोबांची म्हणजे
आईच्या वडिलांची व वडील बंधूंची आठवण झाली
असून आपण त्यांना हातभार लावूं शकत नाहीं
याबद्दल त्याला वाईट वाटत आहे. श्लोक १५, १६ व
१७ यांत पत्नीची स्मृति आहे.)

... .. ११ व १२ मी लहानच राहिलों असतो तर आईच्या प्रेमळ दृष्टींत
स्वर्गसुखांचा साक्षात्कार घडला असता; आणि
वडिलांच्या ममताळू मांडीसमोर मी जगाच्या राज्याच्या
सिंहासनाला तुच्छ लेखलें असतें.

... .. १३

हा हंत ! हा नष्ट !—कवीनें या उद्गारांनीं स्वतःचा
अभागी म्हणून धिक्कार केला आहे.

... .. २०

शैशवीं—शिथुपणांत, लहानपणीं.

... .. ११

ममताप्रसाद—मायेचा खाऊ; आजोळ—आईचें माहेर.

... .. २२

मातामह—आईचे वडील.

पृ. ४३ ओ. ३ ते १४

नैर्ऋत्येकडला वारा वाहत येऊन कवीस स्पर्श करतो.
त्याच्यांत कवीपासून दूर कोंकणांत असलेल्या पत्नीचे
श्वास व अश्रु मिसळलेले असतात. तेव्हां जणूं कांहीं
तिनें श्वासांनीं प्रेमपत्रें लिहिलीं आहेत व त्यांत अश्रूंचीं
विरामचिन्हे आहेत अशी कल्पना.

डोळे झांकून वाचणें—(म्हणजे) मनश्चक्षूंनीं वाचणें,
मनांत अनुभवणें.

संमूढ मी होतसें—गप्प होतो; आनंद व आश्चर्य यांनीं
अवाक होतो.

पत्नीचें भाषण, चुंबन इत्यादि क्रिया कवि मनानें
अनुभवति आहे. त्या सुखी स्वप्नस्थितिंत कवीचा वेळ
सहज निघून जातो. त्या सुखापुढें त्याला सारें जग
तृणवत् वाटतें.

- पृ. ४३ ओ. १५ वारांशि—समुद्र (अरबी समुद्र किंवा सिंधुसागर).
- १७ व १८ जें ज्ञानापलीकडील आहे त्यावर जसा क्षणभर अस्तिवाचा आभास होतो त्याप्रमाणेंच समुद्रावरलें हें लाटांचें नाचणें आहे.
- १९ आब्धि—समुद्र.
- वारिस्थ देवीगण—समुद्राखालीं पाण्यांत जलदेवता असतात अशी लोकांची एक कल्पना आहे.
- २२ चिर सुपुति—(म्ह०) कायमची झोप. अर्थात् मरण. (कवीला अशा कल्पनासुखाचा अनुभव घेत असतांना येणारें मरण प्रिय आहे.)
- २३ प्रीती.....असे—माया व ममता या फुलांसारख्या सुंदर व नाजूक असल्या तरी कांटेरी वेलीप्रमाणें आहेत. कारण मायाकू माणसांना प्रियजनांचा विरह सोसावा लागतो.
- २४ शूलारोपणयूय ... दिसे—मनुष्यांना जगांत आपल्या चशाची पताका फडकत राहावी असें वाटतें खरें, परंतु कवीच्या मतानुसार ती पताका सुळावरली आहे. ती सहजासहजी व सरळपणें मिळत नाही.
- शूल + आरोपण + यूय (हा समास अर्थपूर्ण नाही. शूल म्हणजे सुळी. आरोपण म्हणजे स्थापन व यूय म्हणजे यज्ञस्तंभ) कवीला सुळीच्या खांबावर कीर्तीची पताका फडकत असते असें म्हणावयाचें आहे.
- प्रेमाला विरहाचा त्रास आहे. आणि कीर्ति मिळवावयाचा मार्ग सरळ नाही, असा आशय.
- पृ. ४४ ओ. १ व २ म्हणून कवीला प्रेम व चश यांच्या आनंदाचा उपभोग नको आहे. त्याला एकंदर मनुष्यजीवन ही एक शोकांतिका वाटते.
- ४ ते ६ शोकसंकुल नाटक—शोकांतिका (Tragedy).
- किराकिच्या व अशक्त मुलास अफू देऊन गाढ निजवतात. कविहि येंथें विरह व जगांतलें कपट यांविरुद्ध कुरकुरत

११० : प्रवाहिनी

आहे. त्याला दीर्घनिद्रा म्हणजे मृत्यु हवा आहे. तो प्राप्त झाला म्हणजे त्याला पुन्हां विरहदुःख अनुभवावे लागणार नाही.

१० भा. रा. तांबे (१८७४-१९४१) :

पहिल्या बाजीराव पेशव्यांनी माळवा व बुंदेलखंड काबीज केल्यावर महाराष्ट्रांतून जीं घराणीं उत्तरेकडे जाऊन तिथेच स्थायिक झालीं त्यांपैकींच तांब्यांचें एक घराणें होय. तांब्यांचें प्राथमिक शिक्षण थोडें मराठींतून व थोडें हिंदींतून ग्वाल्हेरजवळील मुगावली या खेड्यांत झालें. पुढें हायस्कूलचें उच्च इंग्रजी शिक्षण उज्जयिनी व देवास येथें पार पडलें. इ. स. १८९३ मध्ये अलाहाबाद विद्यापीठाची प्रवेशपरीक्षा प्रथम श्रेणीत उत्तीर्ण होऊन देखील प्रतिकूल परिस्थितीमुळे तांब्यांना महाविद्यालयीन शिक्षणाचा लाभ मिळाला नाही. बालपणापासूनच काव्य हा त्यांचा आवडता विषय होता. तेव्हां विद्यालयीन शिक्षणाची उणीव त्यांनीं घरींच खासगी रीतीनें संस्कृत साहित्य व इंग्रजी वाङ्मय यांच्या दीर्घ व मार्मिक परिशलिनानें भरून काढली. तांब्यांना काव्यस्फूर्तीबरोबरच जी रसोद्ग्राही आलोचनाची दृष्टि प्राप्त झाली होती, तिचें मूळ त्यांच्या या विद्याव्यासंगांत आहे.

१८९४ मध्ये तांब्यांना देवासचे राजकुमार खासेराव पवार यांचे शिक्षक नेमण्यांत आलें. ते इंदूरच्या डेली कॉलेजचे विद्यार्थी असतांना तांबे त्यांचे पालक होते. या संधीचा तांब्यांनीं चांगला उपयोग केला. त्यांनीं कॉलेजच्या लायब्ररींतले आलोचनात्मक इंग्रजी ग्रंथ अभ्यासिले; आणि जुनें संस्कृत साहित्य-शास्त्र व नवे इंग्रजी टीकाशास्त्र यांचा मिलाफ करून एक नवे व निराळें वळण आपल्या कवितेला लाविलें.

१९०९ ते १९२० या कालखंडांत तांब्यांना गुदरखेडा, पिप्लोदा व प्रतापगढ या संस्थानांत निरनिराळ्या अधिकाराच्या हुद्यांवर कामें करावीं लागलीं. नंतर १९२१ ते १९२३ ते अजमेरास मेथो कॉलेजांत ग्वाल्हेर संस्थानांतील राजपुत्रांचे शिक्षक व पालक होते. पुढें कांहीं दिवस ते शिवपूर, बडोदा येथें अधिकारी होते नंतर आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते ग्वाल्हेर येथें शिक्षणसाल्यांत राजिस्ट्रार ऑफ एक्झॅमिनेशन्स या पदावर होते.

तांब्यांचें जीवन उत्तरेकडील हिंदी मुलुखांत व संस्थानी वातावरणांत गेल्यामुळे

त्यांच्या वाणावर व लेखणीवर त्या ठिकाणचे संस्कार झाले आहेत. त्यांना संस्कृत, मराठी व इंग्रजी या भाषांप्रमाणेच हिंदी व उर्दू या भाषा अवगत होत्या. त्यांतील प्रसिद्ध कवींच्या काव्यांचाहि त्यांनी परामर्ष घेतला होता. या सर्व परिस्थितीचा परिपाक त्यांच्या काव्यांत उतरला आहे.

तांचे कलावादी कवि होते. काव्य व तत्त्वज्ञान यांचे अंतिम ध्येय एकच असले, तरी मार्ग भिन्न आहेत असे त्यांचे मत होते. काव्यांत संश्लेषण असते तर तत्त्वज्ञानांत विश्लेषण असते असे ते म्हणत. म्हणूनच त्यांनी निव्वळ तात्त्विक अशी कविता लिहिलेली नाही.

तांब्यांनी मराठी कवितेला नाट्यगीत हा प्रकार दिला. भावना ही भाषेपेक्षा स्वरांनी अधिक व्यक्त होते हे प्रथम तांब्यांनीच ओळखले आणि त्यांनी कवितेला राग-रागिणीची जोड दिली. त्यांची कविता गेय असल्यामुळे 'भावगीत' या संज्ञेस खचित प्राप्त आहे. तांब्यांची कविता पूर्णतया कलात्मक आहे. तिच्यांत चित्राचे रंग आहेत, संगीताचे सुर आहेत आणि शब्दांतले काव्य आहे.

मानव हा काव्याचा उपभोक्ता. तेव्हां तांब्यांनी त्याच्या भावनांनाच आवाहन केले आहे. त्या उठून दिसाव्यात म्हणून त्यांनी निसर्गाचा तात्पुरता उपयोग केला आहे. केशवसुतांप्रमाणे तांब्यांकडेहि दुसऱ्या एका युगाच्या प्रवर्तनाचा मान जातो.

२४ भयचकित नमावे तुज रमणी ! :

हे गीत स्त्रीदाक्षिण्यावरील आहे. यांत एकंदर स्त्रीजातीच्या महत्त्वाचे स्तोत्र गाइले आहे. स्त्रियांचा अधिकार, मान व महत्त्व लक्षांत न घेतां पुरुषवर्ग त्यांच्यावर जो अन्याय व अत्याचार करतो, तो ध्यानांत घेऊन तांब्यांनी हे गीत रचले आहे. यांत कवीचा स्त्रीजातीविषयीचा आदर व अभिमान व्यक्त झाला आहे.

- पृ. ४५ ओ. १ भयचकित नमावे—भय, आश्चर्य व आदर या संमिश्र भावनांनी.
- २ जन—(येथे) पुरुषजात.
कसे...चरणी—तुझ्यावर जुलूम करते.
- ३ ते ५ या निरनिराळ्या नामवंत पुरुषांना स्त्रीच जन्म देते.
- ५ स्थितप्रज्ञ...कोंडिता—ईश्वराला आपल्या अंतःकरणांत सांठवून ठेवणारे दृढनिश्चयी निष्ठावंत.

११२ : प्रवाहिनी

पृ. ४५ ओ. ६

प्रसव—खाण.

(चरण १, ६, ९ व १४ यांत अनुक्रमे रमणी, जननी, मुली व भगिनी हे शब्द सामिप्राय योजून कवीने स्त्रीच्या भिन्नभिन्न भूमिकांचा निर्देश केला आहे.)

... .. ७

भूत—(म्हणजे) भूतकाळ, गतकाळ.

... .. ९ व १०

भविष्य...मनीं—आजच्या मुली या उद्यांच्या माता आहेत ही सूचना.

... .. ११ ते १३

चंद्र, फूल व रत्न या सुंदर, कोमल व उज्ज्वल वस्तु स्त्रियांचीं प्रतीके आहेत म्हणून सूचना.

... .. १४

'ही' नको. 'हीं' हवे. म्हणजे हीं प्रतीके साधनें असा अर्थ.

२५ घनतमीं शुक्र वध राज्य करी :

या गीतांत तांब्यांचा आशावाद मूर्तिमान् झाला आहे. मनुष्य कोत्या दृष्टीचा असतो. तो फक्त स्वतःपुरते पाहतो, आणि आपल्या लहानसहान दुःखांचा नसता बाऊ करतो. त्यामुळे त्याची निराशा होते. त्यानें जर आपली दृष्टि विशाल केली, आणि जगाकडे पाहिले, तर त्याला आशा व आनंद यांचा लाभ नेश्रित होईल. हेच तत्त्व या गीतांत कवीने काव्यमय केले आहे.

पृ. ४५ ओ. १ व २

गडद अंधारांत तेजाने चकाकणाऱ्या शुक्राकडे पाहून कवीने निराश मनाला आशावादी बनव्यास उत्तेजन दिले आहे.

... .. ३ ते ६

ये बाहेरी.....वरी—येथे कोत्या व निराश मनावर पिलाचे रूपक केले आहे. त्याला ज्याप्रमाणे आपले अंडे तेवढेच जग वाटते, त्याचप्रमाणे स्वतःच्या दुःखापुरताच विचार करणाऱ्या मनुष्याच्या मनाची स्थिति असते.

पृ. ४६ ओ. २

'अनंतकिरणां' (एक शब्द आहे)—सूर्यः

... .. ३

पहा.....करुणा—अरे निराश मना ! नीट पाहा. जग कसे दयेमायेने पूर्ण भरलेले आहे.

... .. ४

बागुल रचणे—अकारण स्वतःच्या दुःखाचा खोटा बाऊ करणे.

घरीं—(म्हणजे) घरांत एकटेच कुढत बसून असा अर्थ.

पृ. ४३ ओ. ५	फूल—(येथे) गुलाब अभिप्रेत आहे.
.... ६	रसरसे—प्रज्वलित दिसते.
... ... ७	तीव्र हसे—कठोर बर्फातहि वनवेली व वनस्पती उगवतात.
... ... ८	रे ! उघड दुरी—डोळे मिटून स्वतःस दुःखांत गुरफटून घेऊं नकोस. नाट पाहा म्हणजे तुला जगांतील आनंद व आशा यांचे दर्शन होईल आणि तुझे दुःख दूर पळून जाईल.
... ... १३ ते १६	मना,.....उरीं—येथे मरणावर कवीने तनि कल्पना केल्या आहेत. ते सुखाचे द्वार आहे, ते मायाळू आई आहे आणि ते म्हणजे ईश्वराची करुणा आहे. ते तुला उराशीं आवळण्यासाठी वाट पाहात आहे. (तरी तूं भिऊं नकोस. त्याला आनंदाने भेट. कारण निराशे-नंतरच आशेचा उदय होत असतो.)

१६ मरणांत खरोखर जग जगते ! :

या गीतांत आत्म्याच्या अमृतत्वाची कल्पना काव्यमय केली आहे, आणि त्याला स्वातंत्र्याच्या लढ्याची जोड दिली आहे.

पृ. ४६ ओ. ४	स्वातंत्र्याची—(म्ह०) मुक्तीची; भावी मरणा—(म्ह०) आजचे मरण उद्याचे मरण नाहीसे करून तुला अमर करील.
पृ. ४७ ओ. १ व ३	सर्वस्वदान आणि सर्वस्वयज्ञ—(म्हणजे) संपूर्ण त्याग (Sacrifice).
... ... ४	रे.....पडते—इहलोकांतील मोहांचे बंधन.
... ... ५ ते ८	स्वातंत्र्यप्राप्तीचा किंवा मुक्ति मिळविण्याचा केवळ यज्ञ म्हणजे त्याग हाच एकमेव मार्ग आहे. त्यावांचून विसावा शक्य नाही हा आशय.
... ... ९ व ११	सीतादेवी व बलिराजा यांनी प्राणयज्ञ केलेल्या पुराण-कथांचा उदाहरणादाखल निर्देश.

११४ : प्रवाहिनी

पृ. ४७ ओ. १६

रे ! स्वभाव.....भलते—हा सृष्टिनियम आहे. याविरुद्ध जें आहे तें विपरीत व अहितकर होय.

... .. १७

प्रकृतिगती—सृष्टिनियम.

... .. १८

कापण्य—प्राणांचा त्याग करण्याबाबतची कंजुपी व कुचराई.

... .. १९

‘जय हर !’—हरहर महादेव हा रणघोष : ‘जय हर’चेंच ‘जोहार’ हें रूप आहे. मातेस्तव—हिंदूमातेकरितां.

... .. २०

कृति व त्याग न करतां केवळ सभासंमेलनांतून वावदूकता केल्यानें स्वातंत्र्यप्राप्ति होईल का ? अर्थात् नाही.

२७ झांशीवाली :

ग्वालहेरला ज्या ठिकाणी १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरांत पराक्रम करणाऱ्या महाराणी लक्ष्मीबाईचें देहावसान झालें त्या ठिकाणी बांधलेल्या चौथऱ्यावर ही ऊर्जस्वल कविता कोरलेली आहे.

पृ. ४८ ओ. १ व २

तांबे हें लक्ष्मीबाईच्या माहेरचें आडनांव आणि नेवाळकर हें सासरचें आडनांव.

... .. ३

येथें ‘जळती’ म्हणजे उज्ज्वल, तेजस्वी.

... .. ४

मर्दानी—पराक्रमी.

... .. ५

मूर्त महाकाली—चामुंडेचा मूर्त अवतारच ! रणचंडी.

... .. ६

खंडा घोडा—उमदा व पटाईत घोडा.

... .. ९

गोन्यांची कोंडी—ब्रिटिश सोल्जरांनीं घातलेला वेढा.

वीर पाडीत—(म्ह०) शत्रुसेनेंतलि शूरांना ठार करति.

कडकडा.....बिजली—तेजस्वी वीज ज्याप्रमाणें क्षण-मात्र कडकडून आगीचा लोळ उतरावा व लुप्त व्हावी त्याचप्रमाणें पराक्रम करून राणी दिवंगत झाली.

... .. १२

ती.....झाली—कारण १८५७ च्या स्वातंत्र्यसमरा-नंतर भारतांत युद्ध झालेंच नाही.

इतिश्री—शेवट, अंत.

... .. १३

शाहीर—पराक्रमाचे पोवाडे गाणारे कवि.

३८ एक आकांक्षा :

तांब्यांनी अखेरच्या दिवसांत लिहिलेले हे एक सार्धेच परंतु करुणरम्य गति आहे. कवि एका संध्याकाळी एक रंगबिरंगी मेघखंड क्षितिजावरून आकाशांत चढतांना अवलोकन करतो. त्याच्या दर्शनाने कवीच्या मनांत पुढील कल्पना येते. ती कवीच्या वयास स्वाभाविक व अनुरूप अशीच होती.

- पृ. ४८ ओ. १ मेघशकल—मेघखंड.
 २ नीलजलीं—(म्ह०) आकाशांत (उत्प्रेक्षा).
 ३ सुनेरी (हिंदीरूप)—सोनेरी.
 ७ पुण्यवान—भाग्यवान, सदाचारी.
 ८ अपुल्या घरीं—(म्ह०) स्वर्गास, वैकुंठास.
 पृ. ४९ ओ. १ ते ३ ही कल्पना आपल्या संस्कृतीला जुळेल अशी आहे. पुण्यवंत सुखाने संसार करतात आणि मग समाधानाने देहाचा त्याग करतात. त्यांनाच स्वर्ग प्राप्त होतो.
 तर्पूनि गात्रां—शरीराचा त्याग करून.
 ६ हृदय.....झाले !—अंतःकरण दुःखी व कष्टी झाले. वाईड वाटले.

४९ मावळत्या सूर्याप्रत :

कविवर्य भास्कराने मावळत्या सूर्यास लक्ष्य करून लिहिलेली ही एक अन्योक्ति आहे. अधिकारावर असतांना एखाद्या व्यक्तीचा मानसन्मान करावयाचा. परंतु ती तेथून निवृत्त होतांच तिच्याकडे पाहावयाचे देखील नाही हा जो मनुष्यस्वभाव त्याचा यथे कवीने काव्यमय स्फोट केला आहे.

- पृ. ४९ ओ. १ सूर्याची उपासना करतांना प्रातः व सायंसंध्यासमयी त्यास ' अर्घ्य ' म्हणजे उदकांजलि अर्पण करीत असतात.
 ५ ' स्वार्थपरायणपरा ' हे ४ थ्या ओळींतील ' रति ' चे विशेषण. तात्पर्य, जग हे स्वार्थी आहे. हा त्याचा स्वभावच आहे.
 ७ ' असतिल शितें तर जमतील भुते ' ही म्हण. म्हणजे खाण्याचा सुकाळ असला की भोंवतालीं सारे जमतात. नाहीतर फिरकतसुद्धां नाहीत.

११६ : प्रवाहिनी

पृ. ४९ ओ. ८ व ९ जगांत.....शरा !—समोर स्तुति व मार्गें निंदा ह्या जगाचा स्वभाव आहे.

... .. १० ते १३ यांत सूर्याचे गुण सांगितले आहेत. त्याची कोणत्याहि ठिकाणी आसक्ति नसते. तो जीवमात्रांना जीवन देतो आणि कधी भेदभाव अथवा पक्षपात करीत नाही.

... .. १४ सूर्य हा जणू ईश्वराचा येथील प्रतिनिधि म्हणून त्याला 'प्रभुसाचिव' असे संबोधिले आहे. तो मावळणार म्हणजे विरह होणार. यासाठी त्याचे मुख धूसर म्हणजे धुळीने धुसकटल्यासारखे झाले आहे अशी कल्पना.

... .. १५ कर—(श्लेष आहे) किरण किंवा हात. दिवसभर सूर्याचा ताप प्रसर असतो म्हणून तो न्याय-निष्ठुरतेने कारभार करतो. परंतु साचंकाळी निरोप घेतांना तो सौम्य होतो म्हणजे दया दाखवितो अशी कल्पना.

... .. १६ व १७ जणू कांहीं चंद्रावर काम सोंपवून सूर्य सेवानिवृत्त होतो अशी कल्पना.

११ गोविंदाग्रज (१८८५ ते १९१९) :

गोविंदाग्रजांचे संपूर्ण नांव राम गणेश गडकरी. आपल्या पाठच्या दिवंगत बुद्धिमान् भावाची चिरस्मृति म्हणून त्यांनी हे काव्यमय टोपणनांव धारण केले होते. गोविंदाग्रजांचे प्राथमिक शिक्षण कांहीं गुजरार्थांतून नवसारीस आणि कांहीं मराठींतून कर्जतास झाले. बालपणापासूनच त्यांना हालअपेष्टांत व प्रातिकूल परिस्थितींत काळ कंटावा लागला. ते १९०६ मध्ये प्रवेश-परीक्षा उत्तीर्ण झाले. पुढे ते फर्ग्युसन कॉलेजांत अल्पकाळ होते. परंतु लवकरच त्यांना पोटापाण्यासाठी किलोस्कर नाटक मंडळींत मुलांचे शिक्षक म्हणून नोकरी धरावी लागली. तेथेच त्यांच्या नाट्य-प्रतिभेचा विकास झाला.

कुमारकालापासूनच गोविंदाग्रजांना वाचनाचा विलक्षण नाद होता. त्यांनी मराठीतील संतसाहित्य, पंत व पंडित यांची कथा-काव्ये आणि शाहिरांच्या लावण्या व

पोवाडे यांचा परिश्रमपूर्वक अभ्यास केला होता. त्याचप्रमाणे ऐतिहासिक पत्रव्यवहार व मराठेशाहींतील बखरींचा त्यांचा व्यासंग होता. या दांडग्या वाचनामुळे शब्द-संपत्तीच्या बाबतींत ते श्रीमंत व समृद्ध होते. आपल्या काव्यांत व नाटकांत त्यांनी ती मुक्तहस्ताने उधळली आहे. गोविंदाग्रजांच्या भाषेचे वळण एकदम नवे व निराळे आहे. अनेकांनी तिचे अनुकरण केले, परंतु एकहि यशस्वी झाला नाही.

गोविंदाग्रजांना लहानपणापासूनच कवितालेखनाचा छंद होता. १९१२ पासून पुढे सहासात वर्षे मराठीतील सुप्रसिद्ध मनोरंजन मासिकांत अगदी पहिल्या पानावर त्यांची कविता असे. त्या काळची रसिकांची पिढी गोविंदाग्रजांच्या कवितांनी भारलेली होती. लवकरच त्यांची प्रतिभासंपन्न नाटके पुढे आली; आणि मग बाळकराम या नांवाने विनोदी लेखमालाहि प्रसिद्ध होऊ लागली. या त्यांच्या त्रिविध वाङ्मयावर महाराष्ट्रातील रसिकजन बेहद खूष होते. ह्यावरून गोविंदाग्रजांच्या लोकप्रियतेची कल्पना येईल.

कल्पकता हा गोविंदाग्रजांच्या प्रतिभेचा प्रमुख गुण होय. त्यांच्याइतका कल्पक दुसरा कोणी झाला नाही. त्यांची कल्पनाशक्ति जितकी सूक्ष्म, तरल तितकीच उंचावर भरान्या मारणारी होती. तिच्यांत जशी विविधता तशीच नवीनताहि होती. त्यांच्या वाङ्मयांत सर्वत्र तिचा संचार आढळतो. कल्पनांच्या बाबतींत ते यथार्थत्वाने कुचेर होते.

गोविंदाग्रजांना फार आयुष्य लाभले नाही. त्यांचा लेखनकालहि सात आठ वर्षांपेक्षा अधिक नाही. परंतु येवढ्या अल्प काळांतहि गुणदृष्ट्या अमोल साहित्य निर्माण करून त्यांनी आपले नांव अजरामर केले आहे. मराठी भाषेवर त्यांचे अतोनात प्रेम होते. त्यांची प्रतिभा खरोखरच अलौकिक होती. आयुष्यांत अनेक कटु प्रसंगांना तोंड द्यावे लागल्यामुळे त्यांच्या कांहीं उत्तम काव्यांत एक प्रकारची उदासरम्य छटा आढळते व करुण कोमल सूर कानी पडतात. अशा कवितांत खऱ्या खऱ्या भावनाप्रधान गोविंदाग्रजांचे दर्शन होते. त्यांच्या अनेक लोकप्रिय कवितांत बुद्धीचा चमत्कार आहे. त्या कविता रिश्वतात हे खरे, परंतु त्यांच्या भावनाप्रधान कवितांप्रमाणे त्या हृदयांना स्पर्श करित नाहीत.

३० एखाद्याचे नशीब :

निसर्गातील कांहीं दृश्यांचा दृष्टान्तासारखा उपयोग करून या कवितेत कवीने आपले भ्रम अंतःकरण अतिशय काव्यमयतेने उघड केले आहे.

११८ : प्रवाहिनी

पृ. ५० ओ. १	स्वर्गांगना—देवता.
... .. २	कांहीं ... हृन्मांदिरीं—म्हणजे रासंक आपल्या हृदया- जवळील कोटाच्या भागांत तीं खोवून ठेवतो.
... .. ३	पापापदा—(पाप + आपदा) पाप व संकट.
... .. ५	हेमप्रभाशीतला—शीतल बर्फाची कांति.
... .. ८	जळती ज्वालानदी—म्ह० लाव्हा.
... .. ९	झाडें चाचती—झाडें नव्यानंच फुटलेलीं दोन पानें (आपण हात जोडतो त्याप्रमाणें) जोडून ढगाचें चाचना करतात.
... .. ११	फुटलें—(हें पत्रयुग्माचें विशेषण).
... .. ११	सारीं पालवती—झाडें पानांनीं बहरतात.
... .. १४	दुःखार्णवीं—दुःखाच्या समुद्रांत.
... .. १५ व १६	अशाचिरनिराश हृदयाला देवाच्या दयेपेक्षां दुसरा कोणता बरें आसरा आहे ? अर्थात् नाहीं.

३१ विरामचिन्हें :

इंग्रजी साहित्याच्या संपर्कांनै मराठींत विरामचिन्हें आलीं. त्यांना पाहून कल्पना स्फुरली ती मात्र गोविंदाग्रजांनाच. तरल व अमोघ कल्पनाशक्तीचें हें साक्षात् उदाहरण आहे. या कवितेंत गोविंदाग्रजांनीं शैशव, कौमार्य, तारुण्य, प्रौढत्व आणि वार्धक्य या मानवजीवनांतील निरनिराळ्या अवस्थांवर निरनिराळ्या विरामचिन्हांकें आरोप करून बुद्धीचा चमत्कार दाखविला आहे.

पृ. ५० ओ. १	जीवनावर लेखाचें रूपक.
पृ. ५१ ... ३	भक्कणें—बहकणें, वेड लागल्याप्रमाणें करणें. टक्—डोळे.
... .. १०	दिक्कालादि अनंतरूप—दिशा, काळ इत्यादि निसर्गांतिल दृश्यें हीं अनंताचींच म्हणजे परमात्म्याचींच रूपें आहेत.
... .. १५	चिरं—(म्ह०) कायम, निरंतर.

३२ पुनर्विकसन :

गोविंदाग्रजांचें हताश हृदय उलगडणारें हें एक करुण गीत आहे. निसर्गांत कवीला सर्व वस्तूंना पुनर्जन्म असलेला आढळतो. परंतु आपलें हृदय मात्र जिवंत

असूनहि मृतवत् आहे. हें पाहून तें पुन्हां केव्हां जिवंत होणार अशी कवि परमेश्वरा-
पार्शी पृच्छा करीत आहे.

पृ. ५१ ओ. ३

न्यून—उणीव, कमतरता.

... .. ६

(येथून पुढे कडवीं ३, ४ व ५ मध्ये ज्यांचा पुन्हां
विकास होतो अशा वस्तूंची उदाहरणे दिली आहेत.)

पृ. ५२ ओ. ६

नेणता बालक—अजाण मुलगा.

... .. ७

जीवन्मृत मानस—जिवंत असूनहि निराशेमुळे मृतवत्
असणारे हृदय.

३३ परमाणूंचें कार्यमाहात्म्य :

या कवितेत कविच्या तरल कल्पकतेचें, सूक्ष्म निरीक्षणाचें आणि तत्त्व-
संशोधनाचें दर्शन घडेल. परमाणू म्हणजे वाळूचे कण. ते यःकश्चित् दिसतात.
परंतु तेच अनंत काळाचें मापन कसे करतात तें या कवितेत कवीनें दाखविलें आहे.

पृ. ५२ ओ. ३

घटिकायंत्र—पूर्वीं दोन टोकाला दोन गोळे परंतु मध्ये लांब
नलिका असलेले कांचेचें एक घड्याळ असे. त्यांत वाळूचे
कण भरून वेळ पाहात. त्यास येथें ' घटिकायंत्र ' म्हणजे
' घड्याळ ' असें म्हटले आहे.

... .. ७

अनंतर—नंतर.

परिमाण—माप.

... .. ८

येथें शब्दचमत्कार व कल्पनाचमत्कार आहे. काळ
म्हणजे वेळ हा अनंत खरा. परंतु दिवसांत प्रत्येक
घटिकेगणिक घड्याळांत त्याचा अंत होत असतो. कण
ती घटका मोजतात.

घटका भरणें—अंतकाळ टेपणें.

पृ. ५२ ओ. ९ व १०

यांत कवीचा विनय व्यक्त झाला आहे. आपलें काव्य-
लेखन अनंतकाळ टिकणारें नाहीं. क्षुद्र आहे. याची
कवीला जाणीव आहे. परंतु तें पुसून जाऊं नये म्हणून
तो त्यावर वाळूचे कण पसरतो. कारण ते अनंत काळाची
भरणारी घटका मोजणारे आहेत.

मासि—शाई.

१२० : प्रवाहिनी

१२ बालकवि (१८९०-१९१८) :

बालकवींचें संपूर्ण नांव च्यंबक बापूजी ठोमरे. खानदेशांत त्यांचे वडील पोलीस खात्यांत होते. त्यांच्या वारंवार बदल्या होत. त्यामुळें बालकवींच्या एकंदर शिक्षणाची फार हेळसांड झाली.

बालकवींचा अगदीं बालवयांत 'वनवासी' या कवींशीं संबंध आला. त्यामुळें त्यांच्या आरंभींच्या कवितांना जुने वळण लागलें होतें. परंतु पुढें १९०७ सालीं त्या काळचे एक प्रसिद्ध कवि डॉ. कीर्तिकर यांच्या अध्यक्षतेखालीं जळगांवास एक कविसंमेलन भरलें. त्यांत बालकवींनीं आपल्या कांहीं कविता म्हणून दाखविल्या. त्या कविता संमेलनांत उपस्थित असलेल्या रेव्हंड टिळक, माधवानुज, विनायक इत्यादि प्रथिनयश कवींना अतिशय आवडल्या. तेव्हां बालकवींच्या प्रतिभेचा गौरव म्हणून डॉ. कीर्तिकरांचें हस्तें त्यांना जरीच्या वस्त्राचें एक पान व बालकवि ही पदवी अर्पण करण्यांत आली.

नंतर दोन वर्षांनीं म्हणजे १९०९ मध्ये डॉ. कीर्तिकर यांच्याच अध्यक्षतेखालीं बडोद्यास महाराष्ट्र साहित्य संमेलनाचें अधिवेशन भरलें होतें. त्याला बालकवि व रे. टिळक उपस्थित होते. तेव्हां बालकवींनीं टिळकांपाशीं नगरास राहावें आणि शिक्षण घ्यावें असें ठरलें. त्याप्रमाणें बालकवि नगरास टिळकांकडे राहूं लागले. त्यांनीं निदान मॅट्रिक तरी व्हावें अशी टिळकांची इच्छा होती. परंतु बालकवींना मधूनमधून उदास होण्याचा मनोविकार होता. त्यामुळें ते आपला शिक्षणक्रम अखेरपर्यंत पार पाडूं शकले नाहींत.

नगरास बालकवींचा संबंध अनेक मिशन-यांपाशीं आला. त्यांचे मराठी पंडित म्हणून त्यांना उन्हाळ्यांत अनेकदां महाबळेश्वराच्या थंड हवेंत राहण्याची संधि सांपडली. तेथील सृष्टिशोभेचें निरीक्षण करण्यांत त्यांनीं दिवसच्या दिवस घालविले. अरुण, संध्यारजनी, निर्झर, फुलराणी इत्यादि काव्यविषय त्यांना महाबळेश्वराच्याच प्रवासांत आणि परिसरांत स्फुरले आहेत.

परंतु बालकवींचें नगर येथील वास्तव्य स्थिर राहिलें नाहीं. ते मध्यंतरीं दोनदां म्हणजे १९११ व १९१४ मध्ये पुण्यास जाऊन राहिले होते आणि तेथें जुळलें नाहीं कीं ते पुन्हां नगरास परत येत. १९१७ मध्ये ते पुण्याहून नगरास परत आले आणि मिशनस्कुलांत मास्तर झाले. परंतु पुढें एक वर्षांचे ते जळगांवला

गेले असतांना भादळी स्टेशनजवळील लेव्हल कॉसिंगजवळ आगगाडीखाली सांपडून त्यांना अपघाती मृत्यु आला.

बालकवींनीं सृष्टिसौंदर्यवर्णनपर कविता बहुसंख्येनें लिहिल्या असून त्यांच्या-मुळेच आधुनिक मराठी कवितेत त्यांचा नावलौकिक आहे. बालकवींचा निसर्ग हा चालताबोलता चैतन्यमय आहे. त्यावर त्यांनीं मानुषी भावनांचा आरोप केला आहे. मात्र त्यांत सखोल चिंतन आढळत नाही. याला कारण कदाचित् त्यांचा बालवयांतील अकालिक मृत्यु असावा.

बालकवींच्या कवितेचा एक फार मोठा गुण म्हणजे तिच्यांत निसर्गाच्या देखाव्याचीं यथातथ्य वर्णनें आढळतात. बालकवींच्या शब्दांत एकप्रकारची जादू आहे. त्यांच्याद्वारे रूप, शब्द, गंध व स्पर्श या ज्ञानेन्द्रियांच्या सूक्ष्म आणि तरल गुणांचाहि अनुभव घडतो.

बालकवींची भाषा नुसतीच सुंदर नाही तर मधुर व मृदुल आहे. त्यांच्या रचनेत सर्वत्र कोमल वर्ण कानीं पडतात. पुन्हां तिच्यांत प्रसाद हा फार मोठा गुण आहे. सारांश, मराठी कवितेच्या प्रांतांत बालकवींचें स्वतःचें असें एक स्वतंत्र स्थान आहे.

३४. तडाग असतो तर— :

या कवितेत बालकवींनीं एका प्रशांत चांदण्या रात्रीचें व सरोवरांतील तिच्या प्रतिबिंबाचें चित्रमय वर्णन केलें आहे. तडाग म्हणजे तलाव.

पृ. ५३ ओ. १ चंद्रिका म्हणजे चंद्राचा प्रकाश, चांदणे. बालकवींना बहुधा चंद्र अभिप्रेत असावा.

... .. ३ दिव्यलोक—स्वर्ग.

... .. १० ते १२ आकाशांत फुललेल्या चांदण्यावर सौंदर्याच्या वेळीचा आरोप केला असून चांदण्यांवर फुलांची कल्पना केली आहे.

... .. १६ निर्भर आनंदांत—पूर्ण आनंदांत.

... .. १७ रम्य दिव्य तें (दृश्य)—चांदण्या रात्रीचा देखावा.

... .. १८ व १९ कल्पना व अभिव्यक्ति यांच्या चारुतेच्या दृष्टीनें या दोन्ही ओळी उल्लेखनीय आहेत. आपण जर चांदरात असतो तर वातावरणांतली ही शांतता अशीच हृदयांत धरून बसलों असतो ही कल्पना खरोखरच कमनीय आहे.

१२२ : प्रवाहिनी

पृ. ५४ ओ. ३ सरोवरांतील तरंगावर कवितालेखनाची कल्पना.
उठवाचाला-वठवण्यास.

३५ पारवा :

आयुष्याच्या अखेरीं अखेरीं बालकवींना औदासिन्याचा मनोविकार जडला होता. ते अकारणच कुढत आणि दुःखी होत. एकलकोंड्या व शांत वृत्तीच्या पारव्याला उपलक्ष्य करून लिहिलेल्या या कवितेत त्याच त्यांच्या मनःस्थितीचें चित्र उमटलें आहे.

पृ. ५४ ओ. १३ 'विखारें' नको. 'विकारें' हवें.

पृ. ५५ ओ. १ ते ४ शांत निधान्यांत आणि शीतल वान्यांत दोन्ही डोळे किंचित् मिटून घुमत राहणाऱ्या सुखी पारव्याशीं कवीनें स्वतःची तुलना केली आहे. आणि मनुष्याला आनंद, सौख्य, विसावा इत्यादिकांचा लाभ होत नाही, त्याला जीवनांत तीव्र दुःखांचा ताप सहन करावा लागतो असा निष्कर्ष काढला आहे.

३६ औदुंबर :

कवीनें समर्पक शब्दांच्या रंगांनीं औदुंबराचें हें चित्र हुबेहुब रंगवलें आहे. तें शब्द वाचतांना त्यामागील अर्थ मनश्चक्षूसमोर खरोखरच औदुंबर उभा केल्याखेरीज राहात नाही.

३७ गवताचें गाणें :

गवतासारख्या कःपदार्थांत बालकवींना काव्य आढळलें. त्यांच्या या कवितेंतील कल्पना वेंचक असल्या तरी सुंदर आहेत. त्यांच्यांत हलकेफुलकेपणा नाही. त्या सरस आहेत.

पृ. ५५ ओ. १ गवताच्या काड्या एकमेकांत गुंतलेल्या असतात त्यांवर ही कल्पना आहे.

... .. ३ उच्छृंखल—अनिर्वंध.

... .. ६ ज्ञान असो—म्ह० ज्ञान राहूं या. आम्हांस त्याच्याशीं कर्तव्य नाही.

पृ. ५६ ओ. ७ आई म्हणजे बहुधा निसर्गाची नेहमींची रीति—नियम. तिच्या प्रेरणेनें गवत जमिनीतून वर उगवतें, अशी कल्पना.

पृ. ५६ ओ. ८

... .. १०

... .. ११

... .. १२

‘ लाला लाला ’—हे आईचें लाडाचें हांका मारणें आहे. पाचूचे पंख—पाच हिरवी असते त्याचप्रमाणें गवताचीं पातीं हिरवीं असतात. तीं पातींच त्यांचे पंख होत.

धालो—आनंदित झालो.

पवनाचा आंदोल—वान्याचा झोंपाळा. देवदूतांची कल्पना इंग्रजी साहित्याच्या संपर्कानें आपल्याकडे आली आहे. देवदूतांना पंख असतात व ते तेजस्वी असतात. ते लहान मुलांच्या भोंवतालीं राहून त्यांना सांभाळतात अशा समजुती आहेत. बालकवींनीं येथें त्या कल्पनेचा उपयोग करून घेतला आहे.

... .. १६ व १७

... .. १८ ते २०

गवत जसें डोंगरावर तसें दरींतहि उगवतें त्यावर कल्पना. द्वैतांत म्हणजे दुज्याभावांत प्रेमाला जागा नाही. आमच्यांत अद्वैत आहे. म्हणूनच आम्हांला सर्वत्र प्रेम दिसतें असें गवताचीं पातीं सांगत आहेत. (कविता आरंभीं सृष्टिवर्णनपर असली, तरी शेवट तत्त्वज्ञानांत केला आहे.)

१३ माधव जूलियन् (१८९४—१९३९) :

माधव जूलियन् यांचें संबंध नांव माधव त्र्यंबक पटवर्धन. त्यांचें बालपण बडोद्यास व आवळस या त्यांच्या गांवीं गेलें. तेथेंच त्यांचें प्राथमिक शिक्षण झालें. पुढें वयाच्या नवव्या वर्षीं म्हणजे १९०३ मध्ये इंग्रजी शिक्षणासाठीं ते बडोद्यास आपल्या मातुलांकडे राहिले. १९०९ सालीं ते प्रवेश-परीक्षा पास झाले व पुढील उच्च शिक्षणासाठीं बडोदा कॉलेजांत जाऊं लागले. याच सुमारास त्यांची स्वावलंबी वृत्ति व स्वतंत्र स्वभाव प्रकट झाला. त्यांची सुधारकी मते घरांतील वडिलधान्यांना पसंत नव्हती. म्हणून ते खासगी शिकवण्या करून राहू लागले.

पटवर्धनांच्या शेजारीं त्या काळच्या प्रसिद्ध कवयित्री काशीताई हेलेकर या राहात होत्या. काशीताई या सुविद्य व प्रगमनशील होत्या. त्यांच्या आचारा-विचारांचा पटवर्धनांवर बराच प्रभाव पडला. त्यांच्या वत्सल मार्गदर्शनांन, टॉडच्या सुविख्यात Student's Manual या ग्रंथांतील उदात्त व उदार उपदेशानें

१२४ : प्रवाहिनी

आणि वाढत्या वयाच्या विचारानें ते कर्तव्यनिष्ठ बनले. कॉलेजांत गेल्यापासून त्यांनीं वारंवार निरनिराळे विषय बदलून अभ्यासाबाबत बरीच धरसोड केली होती, पण शेवटीं १९१६ मध्ये ते दुसऱ्या श्रेणींत बी. ए. उत्तीर्ण झाले.

यानंतर एम्. ए. च्या अभ्यासासाठीं पटवर्धन मुंबईस राहिले आणि १९१८ मध्ये एल्फिन्स्टन कॉलेजांतून इंग्रजी व फारसी घेऊन ते एम्. ए. झाले. त्यांना पुढील सालींच पुण्याच्या डेक्कन एज्युकेशन सोसायटीनें फर्ग्युसन कॉलेजांत इंग्रजी व फारसीचे प्राध्यापक म्हणून घेतलें व आपल्या आजीव सेवकांत त्यांचा समावेश केला. पटवर्धनांनीं तेथें यशस्वी प्राध्यापक म्हणून लौकिक संपादन केला. परंतु १९२४ च्या सुमारास सोसायटीच्या संचालकांशीं त्यांचा मतभेद झाला. त्यांना फर्ग्युसन कॉलेज व सोसायटी यांचा त्याग करावा लागला. यानंतर कांहीं दिवस ते अंमळनेरास व पुण्यास शिक्षक होते. परंतु पुढे कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजांत त्यांना प्राध्यापक नेमण्यांत आलें. आयुष्याच्या अखेरपर्यंत ते त्याच जागीं होते.

पटवर्धनांनीं पुण्याच्या आपल्या कांहीं प्रथितयश कविमित्रांच्या सहकारानें रविकिरण मंडळ स्थापून मराठी कवितेला नवें वळण लावण्याच्या कार्यास आरंभ केला होता. या त्यांच्या कार्यावर अकारण टीकेची झोड उठविण्यांत आली. परंतु पटवर्धनांनीं आपलें कार्य सोडलें नाहीं. ते जसे बुद्धिमान् तसेच उद्योगी होते. सोळा वर्षांच्या आपल्या लेखनकाळांत त्यांनीं चिरस्मरणिय असें बरेंच रमणीय वाङ्मय निर्माण करून ठेवलें आहे. विरहतरंग व सुधारक हीं त्यांचीं काव्ये रसिकांस मान्य असून स्वप्नरंजन हा त्यांचा कवितासंग्रह विद्यापीठाच्या अभ्यासक्रमांत समाविष्ट झालेला आहे. फारसी-मराठी कोश व छंदोरचना हे त्यांचे ग्रंथ विद्वन्मान्य झाले आहेत. छंदोरचनेवर त्यांना मुंबई विद्यापीठानें डी. लिट. ची पदवी देऊन गौरविलें होतें.

पटवर्धनांनीं मराठी कवितेला गज्जल या वृत्ताचे असंख्य प्रकार आणि फारसी कवितेतले संकेत व कल्पना दिल्या. त्यांचा गज्जलांजलि हा कवितासंग्रह नवा व निराळा म्हणून वाचनीय आहे. पटवर्धनांची कविता संख्येनें त्रिपुल आणि विचारांनीं विविध आहे. त्यांच्या काव्यांतील प्रीतिचित्रण विचारणीय आहे. तें वास्तव असल्यामुळे आणि त्याची अभिव्यक्ति आत्मलक्ष्या असल्यामुळे तें हृदयाचा ठाव घेतें. पटवर्धनांनीं सामाजिक व राष्ट्रीय कविताहि बरीच लिहिली आहे. परंतु त्यांच्या प्रेमकवितेइतपत तिचा बोलचाला नाहीं. पटवर्धनांच्या

जीवनांत अपत्यांनी प्रवेश केल्यावर त्यांनी वत्सलगीतें लिहिलीं आहेत. तीं खरोखरच मनोरम आहेत. उमर खय्यामच्या रुबायांना पटवर्धनांनी मराठी वेष चढवला आहे. फिट्झेरल्डचें इंग्रजी भाषांतर हें मुळास धरून नाहीं. परंतु पटवर्धनांचें भाषांतर हें मुळावरहुकूम आहे हें विशेष. शिवाय त्यांनीं फिट्झेरल्डच्या भाषांतराचेंहि भाषांतर केलें आहे.

पटवर्धनांची भाषा सर्वस्वीं स्वतंत्र आहे. आरंभीं आरंभीं त्यांच्या कवितेंत फारसी शब्दांचा फाजील भरणा असे. परंतु पुढें ते भाषाशुद्धीच्या चळवळीकडे वळले, आणि अर्थपूर्ण व काव्यास अनुरूप असे शब्द केवळ परकी म्हणून काढूं लागले. पटवर्धनांनीं आपली कविता आविष्कृत झाल्यानंतर अनेकदां सुसंस्कृत व परिष्कृत केली आहे. त्यांच्या कवितेंतला भाव साधा व सरळ आहे. तो एकदम अंतःकरणाची पकड घेतो. त्यांची रचना रेखीव आहे. तिच्यांत दोष सहसा आढळणार नाहीं.

३८ अज्ञात नाथास :

आत्यंतिक संकटांत मनुष्याच्या बुद्धीला अनेकदां ईश्वराच्या अस्तित्वाबद्दल शंका येऊं लागते. त्याच्या मनाची स्थिति दोलाचल होते. कारण तो स्वतः अपूर्ण आहे. एकदां त्याला असें वाटतें कीं ईश्वर आहे. तो आपल्याला आधार होईल. परंतु दुसऱ्या घटकेला असें मनांत येतें कीं, तो नसला तर कुठला आधार आणि कुठलें काय ? या करुणापूर्ण गज्जलांत कवीनें याच मनस्थितीचें चित्रण केलें आहे. (मुळांत हा गज्जल सरळ होता. परंतु पुढें कवीनें ' सदाशिव ' हा शब्द घालून पानपतावर ना दिसे झालेल्या भाऊसाहेब पेशव्यांच्या नांवाचा निर्देश केला व त्यांची पत्नी पार्वतीबाई हिच्या मनाची जी स्थिति झाली तीच या कवितेंत व्यक्त झाली आहे असें दाखविण्याचा प्रयत्न केला. वस्तुतः ही ऐतिहासिक घटना दृष्टिआड करूनहि अर्थ हृदयंगम होतो.)

पृ. ५७ ओ. २ नाथा—परमेश्वरा (किंवा पार्वतीबाईंचा संबंध घेतल्यास सदाशिवरावभाऊ.)

... .. ५ व ६ आपली भावगंगा ही परमेश्वराच्या शीर्षीं स्थिर व्हावी ही इच्छा.

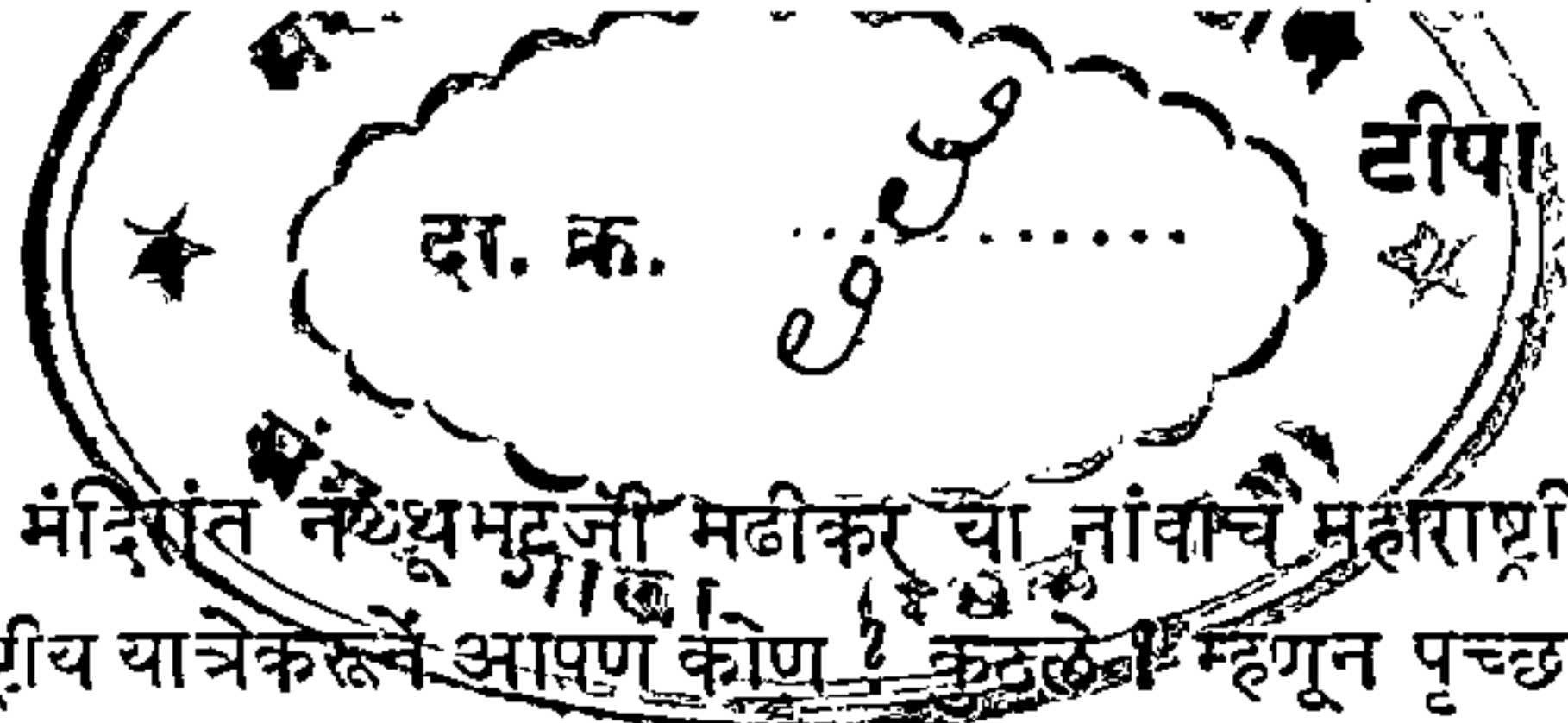
... .. ५ व ६ भावावर गंगेचें रूपक केल्यामुळें ' सदाशिव ' म्हणजे शंकर (किंवा सदाशिवरावभाऊ पेशवे).

- श्रु. ५७ ओ. ९ व १० गंगा हिमालयाजवरून दूर गेली कीं 'काषाय' म्हणजे 'भगवी' होते किंवा (पार्वतीचाईनीं शोकातुर होऊन केलेला वेप.)
- ११ भांडार—अंतःकरणांतील प्रीतीचा सांठा लुटण्याकरितां.
- १२ सौभाग्य—(मनांतले) पतिप्रेम.
- १५ काळीज धुधुगे—मन हुरहुरते.
- १७ मगदूर—सामर्थ्य.
- २० सामर्थ्य—सान्निध्य ('सामर्थ्य' या नांवाची मुक्ति).
- २४ 'माचे' ('मावे' हवे)
- मनांत प्रेमाची वसति असली म्हणजे त्यांत मरणाच्या भांतीला स्थान नसते.

३९ साशीर्वाद निरोप :

कवि एकदां कामांत गर्क असतांना त्याचा लहान मुलगा 'ताता, ताता' म्हणजे 'तात्या, तात्या' असें हांका मारीत त्याच्याकडे आला. कवि कामांत असल्यामुळे त्याच्यावर चिडला. त्यामुळे मुलगा हिरमुसला. परंतु कवीला आपल्या या कृतीचा पश्चात्ताप झाला. त्याचे हे करुणवत्सल चित्र आहे.

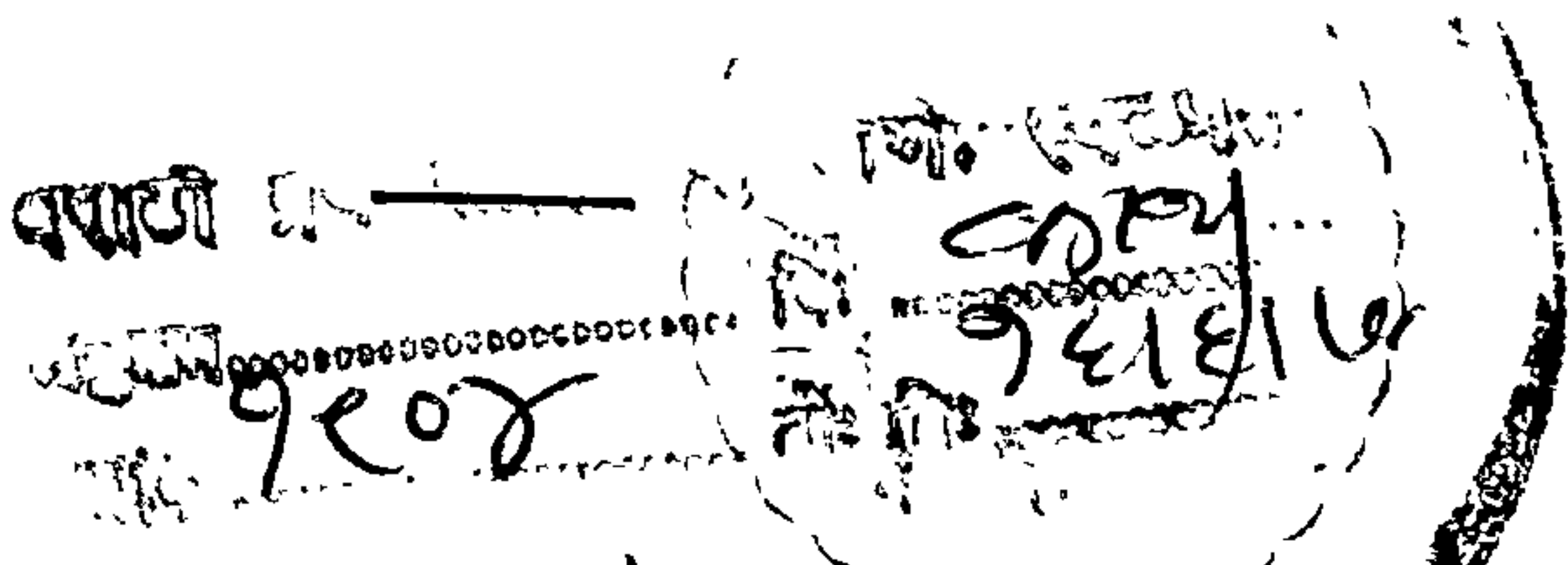
- श्रु. ५८ ओ. ४ कोणकडे—(म्ह०) कुठेतरी, वाट फुटेल तिकडे.
- ५ कवीला स्वतःला आपोआपच वाईट वाटले. त्याचे वर्णन 'पाठीवर कडाडून चाबूक बसला' असें केले आहे.
- ७ आधीं आपण मुलावर चिडलो याचे कवीला वाईट वाटले. पुन्हां त्यांत त्याला मुलाच्या अंगांत किंचित् कसर लागते त्यामुळे तो अधिकच हळुवार होतो.
- ९ व १० लहान मुले एखादी गोष्ट लवकर विसरतात. पण जाणीव व जबाबदारी यांमुळे मोठ्या माणसांच्या मनांत कांहीं गोष्टी कायमच्या घों करून राहतात.
- १२ कवीचे वात्सल्य.
- १३ ख्यात करावया—नाव काढण्यास, कीर्ति मिळविण्यास. पुढे—मोठेपणीं.
- खंत न—(मग मला) वाईट वाटणार नाहीं.

४० रामद्वारी :

अयोध्येच्या रामाच्या मंदिरांत नैथुभट्टजी मढीकर या नांवाचे महाराष्ट्रीय होते. त्यांना एकदां एका महाराष्ट्रीय यात्रेकरूने आपण कोण कुठले म्हणून पृच्छा केली. तेव्हां त्यांनी रामाच्या मूर्तीकडे बोट करून रामरक्षेतील 'माता रामो' हा श्लोक म्हटला. पटवर्धनांना ही गोष्ट कळली असतांना प्रस्तुत काव्य स्फुरले. त्यांत कवीची भाविकता दिसते. कवीच्या मनावर पूर्वी जे संस्कार झाले ते पुसले गेले नाहीत. ही कविता पटवर्धनांनी आपल्या शेवटल्या दिवसांत लिहिलेली आहे.

- पृ. ५८ ओ. १ ध्यान—(रामाची) मूर्ति.
- ८ माधुरी—गोडी (परमुलुखांत आपल्या मुलखांतला आपली भाषा बोलणारा गेला म्हणजे जो आनंद होतो तो खरोखर अपूर्व असतो.)
- ९ गोदातटीचे—म्ह० नाशिक किंवा पैठणचे; महाराष्ट्रांतले.
- ११ कानपूरांत—हा उल्लेख साभिप्राय असावा. कारण कानपूर ब्रह्मावर्तापाशी आहे. शेवटच्या बाजीरावांचरोबर अनेक महाराष्ट्रीय तिकडे गेले. परंतु पुढे १८५७ चें समर झाल्यावर अज्ञातांत देवळांतून व मठांतून राहूं लागले.
- १६ चर्या पालटे—त्याला ते प्रश्न मानवले नाहीत. तो पूर्ण विरागी होता.
- १७ ते २० हा रामरक्षेतील श्लोक आहे. ' राम माझी आई आहे. रामच माझा पिता आहे. राम स्वामी आहे. रामच माझा सखा आहे. माझे सर्वस्व दयाळू राम आहे. मला इतर कांहीं ठाऊक नाही, नाही, नाही. '
- २२ विवक्षा—इच्छा (तीच म्हणजे वरील श्लोकांत असलेली इच्छा माझ्या मनांत प्रादुर्भूत झाली.)
- २४ माझे लक्ष रामाकडे आहे. तोच माझी आशा आहे.

REFBK-0009097